

Dziedzina nauk społecznych
Dyscyplina pedagogika

mgr Nikola Antosik-Kot

Istota i znaczenie rodziny dorosłych dzieci z rodzin niepełnych – perspektywa biograficzna

The Essence and Meaning of Family of Adult Children from Single-
Parent Families in Biographical Narratives

Autoreferat

Opieka naukowa nad przygotowaniem
rozprawy doktorskiej:
dr hab. Mirosław Kowalski, prof. UZ

Recenzenci:

prof. dr hab. Barbara Kromolicka

dr hab. Piotr Magier, prof. KUL

ks. dr hab. Stanisław Chrobak, prof. UKSW

Zielona Góra 2026

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	3
UZASADNIENIE WYBORU TEMATU	5
ODNIESIENIA TEORETYCZNE.....	6
ZAŁOŻENIA BADAWCZE. UZASADNIENIE WYBORU PARADYGMATU BADAWCZEGO, ORIENTACJI METODOLOGICZNEJ I METOD BADAWCZYCH.	17
PRZEDMIOT I CELE BADAŃ.....	18
PROBLEMY BADAWCZE	19
METODY, TECHNIKI I NARZĘDZIA BADAŃ WŁASNYCH.....	20
CHARAKTERYSTYKA GRUPY BADAWCZEJ I KRYTERIUM DOBORU GRUPY. ORGANIZACJA BADAŃ I CHARAKTERYSTYKA TERENU BADAŃ	22
WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH.....	23
PODSUMOWANIE.....	34
REKOMENDACJE DLA PRAKTYKI PEDAGOGICZNEJ	35
BIBLIOGRAFIA.....	36

WSTĘP

Termin „rodzina” skrywa w sobie różnorodność znaczeń i interpretacji. Wobec tego nie zawsze należy kojarzyć to pojęcie wyłącznie ze strukturą, która wpasowuje się w klasykę definicyjną rodziny. W wielu przypadkach to zagadnienie skrywa w sobie głębsze, osobiste, wrażliwe, sentymentalne i bliskie sercu przesłanie. Sens interpretacji tego pojęcia koreluje ze wspólnotą rodzinną, która zdaniem Anny Błasiak *„to nie prosta suma jej członków, czyli mamy, taty, dzieci i dziadków czy innych osób zamieszkujących pod jednym dachem, ale rodzina to przede wszystkim więzi, jakie łączą z sobą poszczególne osoby”* (Błasiak 2010, s. 129). Komponent relacyjny czyni rodzinę materią wyjątkową i rozległą w swej problematyce. Łączenie strukturalnego charakteru rodziny z metaforyczno-symbolicznym sensem pozwala ukazać szeroki zakres problemów stanowiących istotne dylematy naukowo-badawcze.

Prezentowana rozprawa doktorska ma charakter teoretyczno-empiryczny. Część teoretyczna przedstawia wieloaspektowość problematyki i stanowi obiekt rozważań w niniejszej pracy. Z kolei część empiryczna opiera się na założeniach badań jakościowych. Przedstawia istotę i znaczenie rodziny dorosłych dzieci z rodzin niepełnych (rozwiedzionych lub osieroconych). Mirosława Nowak-Dziemianowicz uważa, że *„okazją do takiego współprzeżywania czyjegoś życia, doświadczeń, sposobów stanowienia sensu, nadawania znaczeń codziennym wydarzeniom dają historie życia, opowiadania o życiu, opowieści biograficzne, dają ją narracje. Jednostkowe historie, w których ujawnia się „mądrość powieści” i niepowtarzalność jednostkowego losu mogą być punktem wyjścia do postawienia pytania o podmiot i podmiotowość”* (Nowak-Dziemianowicz 2008, s. 181). Analiza badawcza z perspektywy biograficznej pozwala wejść w szczegółowe aspekty zagadnienia stanowiącego temat rozprawy doktorskiej. Dlatego też niezbędnym do osiągnięcia założeń badawczych było przeprowadzenie wywiadów narracyjnych.

Część teoretyczno-merytoryczna rozprawy ma charakter odtwórczy i składa się z dwóch rozdziałów. Rozdział pierwszy poświęcono analizie kategorii pojęciowych rozumienia istoty i znaczenia rodziny w oparciu o literaturę fachową. Uwzględniono we wskazanym rozdziale egzemplifikację prób definiowania pojęcia rodziny, typologię struktur rodziny oraz charakterystykę rodzin pełnych i niepełnych. Dodatkowo przyjęto pod uwagę aspekt związany z zagrożeniami i patologiami w sferze rodzinnej, a także dokonano przeglądu wybranych wyników badań o rodzinie jako wartości życiowej.

W rozdziale drugim podjęto analizie treści teoretyczne związane z problematyką rozwodową i osierocenia. Zidentyfikowano psychospołeczne konsekwencje tych wydarzeń na poszczególnych etapach kryzysu oraz ich wpływu na dorosłość dzieci pochodzących z rodzin niekompletnych. Przeanalizowano problematykę monoparentalności w zakresie roli matki/ojca w rodzinie. Oprócz tego zagłębiono się w zagadnienia nawiązujące do roli dziadków w wychowywaniu dziecka, przeanalizowano kontekst relacji z wnukami i wymiany międzypokoleniowej. W ostatnim podrozdziale dokonano przeglądu wyników badań nad dorosłymi dziećmi z rodzin niepełnych.

Rozdział trzeci obejmuje kwestie związane z metodologią badań własnych. Zagadnienia metodologiczne zawarte w tej części rozprawy doktorskiej odnoszą się do uzasadnienia wyboru paradygmatu badawczego, orientacji metodologicznej i metod badawczych, a także poszczególnych i elementarnych etapów postępowania badawczego.

Rozdział czwarty i piąty został poświęcony opisowi wyników badań, które pozyskano za pomocą przeprowadzonych wywiadów narracyjnych z dorosłymi dziećmi z rodzin niepełnych. W rozdziale czwartym poddano gruntownej analizie cytacje pochodzące ze transkryptowanych narracji, które odnoszą się do postawionych problemów badawczych. Z kolei w rozdziale piątym zaakcentowano analizę i syntezę wyników badań własnych.

„Każda rodzina ma swoje tajemnice, tradycje, zwyczaje i obyczaje. Krzyżują się w niej ze sobą motywacje, zadania i cele, życzenia i ambicje wszystkich członków rodziny” (Cudak 2012, s. 31). Aspekt istoty i znaczenia rodziny dorosłych dzieci z rodzin niepełnych w prezentowanej rozprawie doktorskiej odwołuje się do bieżących problemów społecznych i pedagogicznych. Biorąc pod uwagę istotność i powszechność problematyki będącej przedmiotem niniejszej dysertacji, to zasadnym jest kierowanie pracy do wszystkich zainteresowanych tą problematyką.

UZASADNIENIE WYBORU TEMATU

Rodzina stanowi nieodzowną część życia każdego człowieka. Wyjątkowość pojęcia rodziny tkwi w różnorodności współczesnego jej rozumienia i głębi definiowania. Tyle ile ludzi, tyle różnorodności, jednocześnie zmierzającej do tego, że niezależnie jaka by ta rodzina nie była, to stanowi najważniejszą materię egzystencjalną człowieka. Sens rodziny jako komórki społecznej próbuje zdefiniować Susan Forward. Według niej rodzina to *„nie tylko grupa osób pozostających w określonych wzajemnych relacjach. Jest to system, grupa wzajemnie powiązanych ze sobą ludzi, z których każdy oddziałuje silnie na pozostałych, często w sposób ukryty. A więc rodzina to skomplikowana sieć miłości, zazdrości, dumy, zmartwień, radości, winy-nieustanne falowanie, przyływy i odpływy ludzkich emocji w najszerszej gamie”* (Forward 2006, s. 183).

Nie ulega wątpliwości, że rodzina stanowi dla każdego z nas najbardziej naturalny byt wpisany w ludzkie życie i tożsamość. Szerokorozumiany rozwój człowieka odbywa się na skutek wielu oddziaływań w środowisku rodzinnym i ma swój początek od momentu narodzin po kres życia. Postrzeganie otaczającej rzeczywistości przez pokolenie baby boomersów, milenialsów i zoomersów jest dosyć zróżnicowane. Przemiany w rozwijającym się świecie sprawiają, że mentalność i podejście tych pokoleń do życia, zaangażowania emocjonalnego w związkach, czy sposobu wychowywania dzieci poddaje się cyklicznej transformacji. Dlatego też decyzje życiowe i sposób funkcjonowania codziennego w różnych sferach egzystencjalnych nierzadko odbiega od praktyk naszych dziadków, czy rodziców. Wobec tego mając na uwadze tendencje w zmieniających się pokoleniach, to zasadnym jest ową problematykę rodzinną stale aktualizować i obchodzić się z nią z czułością nie tylko w życiu, ale również w nauce.

Od rodziny wszystko się zaczyna. *„Przychodzę na świat w jakiejś wspólnotcie, w niej jestem zakorzeniona, w niej się wychowuje. Z niej czerpią wzorce zachowań moi rodzice. Dlatego historia tej wspólnoty będzie zawsze rdzeniem, z którego wywodzę swoją tożsamość”* (Nowak-Dziemianowicz 2018, s. 179). Badacze skupiający swoje zainteresowania naukowe wokół problematyki monoparentalności wskazują, że niepełność rodziny wyraźnie kształtuje rozwój i funkcjonowanie dzieci, jak i ich dorosłość. Pomysł na realizację rozprawy doktorskiej poświęconej dorosłym dzieciom z rodzin niepełnych zrodził się wraz z pytaniami, jakie od dłuższego czasu nurtowały autorkę rozprawy. Czy fakt wychowywania w rodzinie niepełnej wyznacza

„koleje losu” w dorosłości? Czym jest rodzina dla dorosłych dzieci z rodzin niepełnych? Czy brak wzorców rodziny pełnej musi oznaczać, że w dorosłości nie założą szczęśliwej, pełnej rodziny? Trzeba również podkreślić, że jednym z motywów pobudzenia zainteresowania poznawczo-naukowego zrodziło się wraz z doświadczeniami bliskich członków rodziny autorki. Mowa tutaj o jej rodzicach, którzy obydwójce pochodzą z rodzin niepełnych, a mimo to stworzyli szczęśliwą rodzinę i pozostają w długoletnim związku. Zatem doniośle intrygujące stanowiło to, czy ta para doświadczona w dzieciństwie należy do „wyjątków” lub za losem w obszarze życia rodzinnego dorosłych dzieci z rodzin niekompletnych stoją inne, konkretne motywacje.

Zważając na zainteresowania poznawczo-naukowe autorki, to przedmiotem badań uczyniono postrzeganie istoty i znaczenia rodziny przez dorosłe dzieci z rodzin rozbitych (na skutek rozvodu) lub osieroconych. Wydobywanie prawdziwego sensu i głębi problematyki stało się wykonalne dzięki metodzie biograficznej i technice wywiadu narracyjnego. Wrażliwe wątki z życia poruszane przez badanych sprawiły, że wywiady były niezwykle emocjonującym przeżyciem zarówno dla samych narratorów, jak i badaczkę. Trzeba podkreślić, że to, co łączy emocje z doświadczaniem wiedzy, jest niezwykle wzbogaceniem intelektualnym. Niemniej wyjątkowe zjednoczenie i wytworzenie pewnej więzi między badanymi a badaczką wpłynęło na całokształt analizy empirycznej wyników badań własnych. To z kolei hołduje koncepcjom przeprowadzania badań jakościowych.

ODNIESIENIA TEORETYCZNE

„Fenomen rodziny wymyka się wszelkim próbom zdefiniowania; dotąd nie udało się chyba nikomu opowiedzieć o niej całej prawdy. Jest tak skomplikowana, a zarazem tak prosta” (Kromolicka 2022, s. 65-66). Ewoluujący świat i aktualne tendencje związane z założeniem rodziny i zaangażowaniem w relacje intymno-uczuciowe sprawiają, że nie ma jednej uniwersalnej definicji, która definiowałaby, to czym jednostkowo dla człowieka jest rodzina. Mając na uwadze aspekt interpretacyjny pojęcia rodziny, to niezaprzeczalnie można stwierdzić, że jest to materia niezwykle obszerna.

Klasyki literatury pedagogicznej przyjmują różne formy tłumaczenia pojęcia rodziny. Jednak jedną z konwencjonalnych prób wytłumaczenia tego zagadnienia można uznać tę podaną przez Wincentego Okonia. Wobec tego Okoń tłumaczy, że

rodzina to „grupa społeczna, składająca się z rodziców, ich dzieci i krewnych; rodziców łączy więź małżeńska, rodziców z dziećmi - więź rodzicielska, stanowiąca podstawą wychowania rodzinnego, jak również więź formalna określająca obowiązki rodziców i dzieci względem siebie” (Okoń 2001, s. 337).

Rodzina to komórka społeczna, która bezpośrednio i pośrednio warunkuje szeroko rozumiany rozwój jednostki. Środowisko te stanowi wewnętrzny świat, który poddaje się zewnętrznym wpływom przenikającym się „różnorodnymi kanałami” (Kawula, Brągiel, Janke 2014, s. 50). Zatem rodzina jako mała grupa społeczna pozostaje pod wpływem wszelkich oddziaływań społeczno-kulturowych, a „jako mikrostruktura społeczna funkcjonuje w układzie społecznym, staje się jej częścią, a także zmienną zależną od uwarunkowań zewnętrznych, makrospołecznych” (Cudak, H. 2012, s. 7).

Iwona Kornecka i Magdalena Prentka podkreśliły, że „[...] dziecko uczy się społecznego abecadła, zdobywa podstawowe wzorce postępowania i uczy się społecznych zachowań” (Kornecka, Prentka 2014, s. 273). Niekiedy w przestrzeni społecznej można natknąć się na stwierdzenie, które mówi o tym, że rodzice nie wychowują dla siebie, tylko dla innych. Niech potwierdzeniem słuszności tego stwierdzenia będą słowa Edmunda Trempały, który zauważył, że „wychowuje nie tylko dla siebie jako rodziny, ale przede wszystkim dla osobistego szczęścia jednostki i dla dobra ogólnego, społecznego” (Cudak 2017, s. 101).

Analizując niebagatelny wpływ rodziny na wszystkich etapach rozwoju jednostki, to nie bez znaczenia pozostaje próba definicji rodziny przez Henryka Cudaka. Autor stwierdził, że „rodzina stanowi podstawowe i jednocześnie pierwotne środowisko opiekuńczo-wychowawcze i socjalizacyjne dziecka, począwszy od jego urodzenia, i uczestniczy w większym bądź mniejszym stopniu w poszczególnych jego fazach rozwojowych” (Cudak 1999, s. 5). Środowisko rodzinne podobnie dla Józefy Brągiel ma charakter podstawowy, naturalny i pierwotny. To przestrzeń, w której zachodzą procesy mające znaczący wpływ na kształtowanie osobowości, rozwój umiejętności i zdolności osiągania sukcesów dziecka (Kawula, Brągiel, Janke 2007, s. 28). Niemniej warto uwzględnić również spostrzeżenia Sławomira Cudaka, który uważa, iż postawy i zachowania rodziców w bardziej lub mniej świadomy sposób modelują u dzieci określone wzorce osobowe. Bowiem „od swych rodziców małe dziecko uczy się myśleć, mówić, kontrolować i opanowywać swoje reakcje, a także wywierać wpływ na innych ludzi. Dzięki wzorcom osobowym, którymi są dla

dziecka rodzice, uczy się ono kontaktów społecznych w grupie ludzkiej, stosunków emocjonalnych z rówieśnikami i dorosłymi, sposobu wyrażania swojej sympatii i antypatii, potrzeby powstrzymywania swoich reakcji” (Cudak 2017, s. 102).

Wobec wszelkich założeń funkcjonowania rodziny należałoby przytoczyć klasyfikację funkcji rodziny zaproponowaną przez Franciszka Adamskiego. Autor przytacza następujące funkcje:

- funkcja prokreacyjna (biologiczna) – zrodzenie dziecka pozwala zachować ciągłość biologiczną, funkcja ta pozwala zaspokoić potrzeby seksualne małżonków,
- funkcja opiekuńcza – opiera się na wzajemnej pomocy w rodzinie, wtedy gdy członek lub członkowie nie mogą samodzielnie zaspokoić podstawowych potrzeb fizjologicznych lub/i psychicznych,
- funkcja wychowawcza (socjalizacyjna) – polega na przygotowaniu członków rodziny (w szczególności młodych) do życia w społeczeństwie. Ma na celu przekazanie pozytywnych wzorców zachowań, wartości kulturowych, a także nauczyć egzystowania zgodnie ze społecznymi i wewnątrzrodzinnymi obyczajami, w tym posługiwania się językiem ojczystym,
- funkcja gospodarcza (ekonomiczna) – ma na celu zapewnić członkom rodziny warunki niezbędne do życia, w tym dobra bytowe i materialne,
- funkcja stratyfikacyjna – jej zadaniem jest zagwarantowanie określonego statusu życiowego i nawiązuje do przynależności rodziny do określonej warstwy społecznej (Adamski 1984, s. 50).

Głębszy sens rodziny tkwi w jej duchowej i wspólnotowej interpretacji. Zdaniem Franciszka Adamskiego rodzina stanowi *„zjednoczenie duchowe grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej opieki i pomocy, oparte na wierze w prawdziwą lub domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną”* (Adamski 2002, s. 29). Rodzina jako nieodzowna część społeczeństwa stanowi źródło zapewniające utrzymanie ciągłości biologicznej i pokoleniowej (Łobocki 2009, s. 298). Niemniej wspólnotowość rodziny ma ogromne znaczenie w pokoleniowym przekazywaniu wartości życiowych oraz rozwoju jednostki. Środowisko rodzinne stanowi jedyną grupę, która przekazuje sukcesywnie wartości etyczne, społeczne, kulturowe, religijne i duchowe (Młyński 2012, s. 144).

Ewolucja powiązań międzypokoleniowych w rodzinie sprawiła, że można wyróżnić następujące typy więzi:

- więź kulturowa - odwołuje się do relacji między członkami rodziny. Opierają się na zgodności i niezgodności względem norm, twórców kultury, czy zdarzeń,
- więź strukturalno-przedmiotowa – polega na wypełnianiu określonych ról i zadań w rodzinie. Przejawia się m.in. w wychowaniu, respektowaniu autonomii jednostki, prowadzeniu spraw domowych,
- więź osobowa – nawiązuje do uczuć, myśli, postaw, dążeń i motywacji członków rodziny, związana jest z wolicjonalną i emocjonalną sferą człowieka (Płeczkan 2012, s. 111-112).

Problemy społeczne i przemiany zachodzące we współczesnym świecie powodują, że wszechobecna jest różnorodność pod względem struktur rodziny. Dlatego też ze względu na obowiązujący stan społeczny można wyodrębnić kategorię:

1. **rodziny pełnej** (w której w skład wchodzi rodzina z modelem „2+1”; rodzina nuklearna (mała); rodzina wielopokoleniowa (duża); rodzina wielodzietna; rodzina zrekonstruowana (patchworkowa); rodzina zastępcza; rodzina adopcyjna; związki kohabitacyjne (rodziny nieformalne).
2. **rodziny niepełnej** (w której w skład wchodzi rodzina osierocona; rodzina rozbita; rodzina niepełna biologicznie; rodzina niepełna czasowo) (Szewczuk 2010, s. 146-161).

Mówiąc potocznie, **rodzinę pełną** można określić „*jako parę małżeńską posiadającą dzieci*” (Kawula, Brągiel, Janke 2007, s. 13). Jednakże zdarza się tak, że z pewnych przyczyn dochodzi do rozpadu rodziny, przez co dochodzi do dezorganizacji życia codziennego. Geneza rodzin niepełnych może być różna, jednak z reguły uwarunkowana jest świadomymi decyzjami lub zdarzeniami losowymi. Do najpowszechniejszych przyczyn rozpadu rodziny można zaliczyć: świadomą decyzję o samotnym rodzicielstwie, śmierć jednego z małżonków, separacje i rozwody, nieoficjalne rozstanie małżonków, czy migracje (najczęściej zarobkowe) (Marmola, Wańczyk-Welc 2017, s. 120).

Brak wzorca osobowego w rodzinie niepełnej sprawia, że przestrzeń tej grupy społecznej pozbawiona jest aprobowanej atmosfery wychowawczej. Opieka sprawowana przez jedną osobę może być przyczyną różnych trudności wychowawczych (Okoń 2001, s. 337). Ponadto brak konkretnego wzorca osobowego ze strony matki lub ojca przyczynia się do tego, że jeden rodzic nie jest w stanie zrealizować w pełni określonych funkcji wychowawczych względem dzieci. Niemal

zawsze będzie się odczuwać w tym zakresie niedosyt i brak.

Jak wcześniej zauważono, niepełność rodziny koreluje z pewną dezorganizacją systemową występującą wewnątrz tej grupy. Przykładem tego mogą być:

- rodziny rozbite powstałe na skutek nieobecności jednego rodzica, przykładowo z takich przyczyn jak: rozwód, separacja, śmierć, dezercja lub migracja,
- rodziny zrekonstruowane, które powstają poprzez połączenie się rodzin rozbitych (rodzice wchodzą w nowe relacje partnerskie) lub rekonstrukcji rodziny poprzez adopcję dziecka,
- rodziny zdeorganizowane należą do rodzin rozbitych, w których członkowie rodziny tkwią w permanentnych konfliktach powodujących kryzysy i trudności,
- rodziny zdemoralizowane, w których występują znamiona konfliktu prawnego lub spory z osobami z sąsiedztwa. Nie wyklucza to jednak zażyłych i życzliwych relacji między członkami rodziny (Łobocki 2009, s. 299).

Rodzina jako mała grupa społeczna niejednokrotnie konfrontuje się z różnymi zagrożeniami społecznymi, a nawet patologiami. Wszelkie trudności i problemy zachodzące wewnątrz tej komórki społecznej nawiązują do pojęcia **kryzysu**. Kryzys jest pojęciem interdyscyplinarnym, a w kontekście trudnych sytuacji można definiować je wieloznacznie. Wspomniany termin dotyczy wielu płaszczyzn codziennego życia. W kontekście socjologicznym jest to stan, którego intensywność sięga najwyższego stadium. Towarzyszą mu konflikty i napięcia, które wprowadzają chaos w sferze życia społecznego człowieka. Natomiast z punktu widzenia psychologii, kryzys najczęściej odnosi się do stanów zachodzących w ludzkiej psychice i uwarunkowań środowiskowych. Stany te mają charakter nagły i inicjujący istotną zmianę skierowaną na pogorszenie lub poprawę (Kupisiewicz 2013, s. 164).

Beata M. Nowak wspomina, że do kryzysów konstruujących rzeczywistość polskich rodzin należy bieda, bezrobocie i ubóstwo. Z kolei do innych kryzysowych zjawisk świadczących o dysfunkcyjności rodziny można zaliczyć nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży, przestępczość, uzależnienia (alkoholizm, lekomania, pracoholizm, narkomania), przemoc (fizyczna, psychiczna, ekonomiczna, seksualna), poczucie bezradności, konflikty wewnątrzrodzinne, natręctwa, czy prostytuowanie (Nowak 2012, s. IX-X; Kupisiewicz 2013, s. 309-310).

Wszelkie zaburzenia w funkcjonowaniu systemu rodzinnego można utożsamić

z takimi pojęciami jak dysfunkcjonalność rodziny, trudności wychowawcze, demoralizacja, deprywacja potrzeb, marginalizacja, niedostosowanie społeczne i zagrożenie niedostosowaniem społecznym, wykluczenie społeczne, wykołajenie społeczne, bądź patologie.

Dysfunkcyjność rodziny najogólniej ujmując, jest to niespełnienie określonych funkcji wewnątrz systemu rodzinnego i względem członków rodziny. Dysfunkcjonalność może mieć charakter częściowy lub całkowity. Częściowy defekt funkcjonalny występuje wtedy, gdy w rodzinie występują trudności, jednak członkowie rodziny są w stanie sami sobie z nimi poradzić. Natomiast dysfunkcjonalność całkowita polega na tym, że rodzina zupełnie nie radzi sobie z realizacją funkcji, jakie są jej przypisane, przez co występuje konieczność kompensacji tych funkcji przez inne osoby lub instytucje (Wałęcka-Matyja 2014, s. 109-110).

Trudności wychowawcze występują wtedy, gdy dziecko „[...] ma trudności z przystosowaniem się do wymagań rodziców, nauczycieli i opiekunów; etiologia tych trudności sięga zazwyczaj do wczesnych lat dzieciństwa, w dalszym życiu dziecka mogą one zaniknąć, słabnąć lub się nasilać – zależy to od sytuacji życiowej i wychowawczej, w jakiej znajduje się dziecko” (Okoń 2001, s. 86).

Demoralizacja stanowi akt nieprzystosowania społecznego mającego charakter intensywny i permanentny. Przejawia się w zaniechaniu lub złamaniu zasad społecznych, moralnych, niezgodnych również z przepisami prawa (Kupisiewicz 2013, s. 67).

Deprywacja potrzeb oznacza niezaspokojenie pierwotnych i podstawowych potrzeb człowieka (biologicznych i psychologicznych).

Marginalizacja polega na sytuacji, w której osoba lub grupa z powodu wykluczenia nie uczestniczy na różnych płaszczyznach życia społecznego (Prorok 2021, s. 226-227). Można stwierdzić, że jest to spychanie kogoś na margines życia społecznego, traktowanie go jako obcego, niechcianego, mniej wartościowego.

Lesław Pytka akcentuje różnice w definiowaniu niedostosowania społecznego i zagrożenia niedostosowaniem społecznym oraz podkreśla konieczność rozgraniczenia tych dwóch pojęć. O **niedostosowaniu społecznym** mówi się wtedy, gdy „[...] na skutek zaburzeń wewnętrznych lub niekorzystnych warunków środowiskowych występują utrwalone (powtarzające się) zaburzenia w zachowaniu”. Natomiast **zagrożenie niedostosowaniem społecznym** występuje w sytuacji, w której młody człowiek wychowuje się „[...] w warunkach niekorzystnych

dla rozwoju psychospołecznego, na który negatywny wpływ wywierają takie środowiska wychowawcze, jak: rodzina (własna), grupa rówieśnicza i inne, a także, u której rejestrowane przejawy zaburzeń występują sporadycznie” (Pytka 2008, s. 84).

Wykluczenie społeczne to przeciwieństwo „[...] do społecznego uczestnictwa w szerszych zbiorowościach: narodzie, społeczeństwie czy społeczności. Oznacza ono izolację dobrowolną bądź, częściej, wymuszoną uwarunkowaniami zewnętrznymi (biedą, bezrobociem, odmiennym kolorem skóry, religią, kalectwem, nieakceptowanym przez środowisko zachowaniem czy preferencjami seksualnymi)” (Jarosz 2008, s. 10). W obecnym społeczeństwie rodziny niepełne są zagrożone wykluczeniem społecznym. Toteż nie bez znaczenia pozostaje również to, że w przestrzeni społecznej umocniło się spostrzeżenie, iż optymalny proces socjalizacji dziecka przebiega w rodzinach pełnych (Żelichowska 2017, s. 251).

Wykolejenie społeczne można podzielić po pierwsze na wykolejenie przestępcze, do którego można zaliczyć przestępstwa zabawowe, złodziejskie (np. wandalizmy, gwałty) i bandyckie (np. kradzież z rozbojem, inne przestępstwa godzące w życie lub zdrowie innych). Po drugie wykolejenie społeczne można podzielić na wykolejenie obyczajowe, które obejmuje wczesne inicjacje seksualne, prostytutce, pasożytnictwo społeczne, zachowania autodestrukcyjne (np. próby samobójcze, odurzanie się) (Urbanek, Zbroszczyk, Grubicka 2021, s. 34).

Patologie zdaniem Adama Podgóreckiego to „[...] destruktywne i autodestruktywne zachowanie ludzi, grup lub całych społeczeństw” (Urbanek, Zbroszczyk, Grubicka 2021, s. 14).

W niniejszej rozprawie doktorskiej poświęcono empiryczne i teoretyczne poznanie osobom pochodzącym z rodzin rozbitych na skutek rozwodu lub osierocenia. Należy zatem zwrócić uwagę na zagadnienia odnoszące się do sytuacji rozwodowej, która w szczególności dla dziecka okazuje się wydarzeniem niezwykle traumatyzującym i odciskającym piętno w pierwotnych środowiskach wychowawczych.

Rozwód często i nie bez przyczyny kojarzy się z wydarzeniem negatywnym, trudnym, a nawet traumatycznym. Jednak niekiedy ta sytuacja pozwala uwolnić się od relacji, która nie sprzyja szczęściu i rozwojowi (Kołodziej-Zaleska 2019, s. 40). Zakończenie związku małżeńskiego dotyka wiele sfer życia człowieka, począwszy od

wymiarów społecznych po wymiary indywidualistyczne. Nie bez przyczyny Paul Bohannon wyróżnił sześć typów rozwodów, do których można zaliczyć rozwód: emocjonalny, legalny (prawny), rodzicielski, ekonomiczny, środowiskowy i psychiczny (Beisert 2000, s. 96-98; Kowaluk-Romanek, Bednarz-Grzybek 2012, s. 77-78; Błażek, Lewandowska-Walter 2017, s. 110-111).

Wydarzenie rozwodowe należy rozumieć jako eskalujący proces o różnym stopniu nasilenia sytuacji konfliktowych. Wobec tego można podzielić ów proces na etap przedrozwodowy, rozwodowy i porozwodowy. Rozstanie rodziców stanowi nie tylko kryzys małżeński, ale również rodzinny. Oznacza to, że w konflikt mniej lub bardziej angażują się nie tylko rozwodzący się, ale również pozostali członkowie rodziny. Rozwód wiąże się z szeregiem następujących po sobie sytuacji, które dezorganizują codzienność wszystkich członków rodziny. Kenneth Kressel wyróżnił cztery okresy stanowiące nieodłączny element postępowania rozwodowego i należy do nich okres przeddecyzyjny, decyzji, negocjacji i nowej równowagi (Stępień 2011, s. 274-275; Cywińska 2021, s. 97).

Skala pozamaterialnych szkód, jakie rozwód wyrządza dzieciom rozstających się rodziców można uznać za nieocenione, ponieważ przystosowanie do nowej rzeczywistości rodzinnej zależne jest od wielu czynników adaptacyjnych. Teoretycy i badacze często utożsamiają rozwód ze stratą bliskiej osoby i przeżywaniem żałoby. Maria Kozuchowska wymienia pięć etapów żałoby po rozpadzie rodziny. Do nich można zakwalifikować kolejno: zaprzeczenie, złość, układ (negocjowanie, nadzieja na zejście się rodziców), obniżony nastrój i pogodzenie się ze stratą. Tak jak wcześniej wspomniano sam rozwód jest sytuacją kryzysową i wywołuje szereg konsekwencji. Natomiast do czynników adaptacyjnych można zakwalifikować: czynniki osobowościowe, odporność (prężność) psychiczną, stopień nasilenia doświadczeń emocjonalnych i sytuację życiową (Kozuchowska 2017, s. 16; Błażek, Lewandowska-Walter 2017, s. 111).

Magdalena Błażek i Aleksandra Lewandowska-Walter zaproponowały trzy kategorie czynników, które sprzyjają przystosowaniu się dziecka do sytuacji związanej z rozwodem rodziców. Owe kategorie obejmują grupę czynników: indywidualnych, rodzinnych i społecznych.

Czynniki indywidualne obejmują płeć, cechy osobowościowe, temperament, przewodnie uzdolnienia i stopień zaawansowania świadomości społecznej (Błażek, Lewandowska-Walter 2017, s. 140-141).

Czynniki rodzinne nawiązują do rodzaju oddziaływań rodziców na dziecko (najlepiej aprobowanych), charakteru relacji w rodzinie zrekonstruowanej, zdolności komunikacyjnych w rodzinie, stylu współpracy rodziców po rozwodzie i ich sposobu realizacji obowiązków rodzicielskich, kontaktów z rodzeństwem, samoświadomości dziecka o poczuciu własnej wartości i mocnych stron, poczucia bycia kochanym i akceptowanym przez innych (Błażek, Lewandowska-Walter 2017, s. 140-141).

Czynniki społeczne dotyczą rodzaju oddziaływań środowiska rówieśniczego, stopnia otrzymywanego wsparcia i fachowej pomocy udzielanej w trakcie przeżywania kryzysu rozwodowego (Błażek, Lewandowska-Walter 2017, s. 140-141).

Rozwód rodziców pozostawia swoje znamiona w sferze osobowościowej i społecznej dziecka nie tylko w okresie dzieciństwa, ale również w życiu dorosłym. Skutki rozwodu mogą pokazywać się wiele lat po tym wydarzeniu (Tuszyńska-Bogucka, Chwiejczak, Bogucki 2013, s. 38). Aspekt konsekwencji rozstania rodziców w życiu dorosłym dzieci stanowi jedno z zainteresowań naukowo-badawczych. W terminologii problematyki rozwodowej nierzadko można spotkać się z pojęciem syndromu **DDRR (Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców)**. Jim Conway wyróżnia typowe cechy reprezentowane przez osoby z syndromem DDRR. Można do nich zaliczyć: problemy z ufnością do siebie i innych, niezdolność do kochania siebie i innych, pesymizm, egocentryzm, trudności z samoakceptacją, poczuciem autonomii i pewności siebie. Niemniej u Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców dostrzega się m.in. trudności w relacjach intymnych i decyzyjności w kwestii formalizacji związków (Chojnacka 2016, s. 24; Conway 2010, s. 98). Zdaniem Wallerstein DDRR nie chodzi o to, aby nie zawierać małżeństw. Natomiast w kontekście zakładania rodziny mogą mieć pewne obawy związane z pełnieniem funkcji dobrego męża/ojca lub dobrej żony/matki. Stanowi to pewnego rodzaju lęk przed powieleniem losu ich własnych rodziców (Kaja, Wróblewska 2013, s. 151).

Każdy z nas potrzebuje mieć kogoś bliskiego. Potrzeba bycia kochanym wpisana jest w naszą naturę. Dlatego nie można przejść obojętnie obok długofalowych konsekwencji rozwodu na życie już dorosłych dzieci. Przykładowo badania Zofii Kardasz i Dominiki Dutki pokazały, że dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców częściej deprecjonują swojego partnera niż osoby pochodzące z rodzin pełnych. Ponadto DDRR są mniej zaangażowani w relacje i zapewniają swojemu partnerowi ograniczone wsparcie (Kardasz, Dutka 2019, s. 269). Do innych trudności dorosłych dzieci z rodzin rozwiedzionych można zaliczyć:

- problemy z niską samooceną, niskim poczuciem własnej wartości, brak zadowolenia z siebie,
- potrzeba bycia akceptowanym, poczucie bycia niewartym kochania, poczucie bycia zależnym od innych, poczucie bezradności, niecierpliwość,
- hamowanie własnych uczuć (złości, gniewu),
- problemy z podejmowaniem działań i radzeniem sobie w nowych sytuacjach,
- problemy z podejmowaniem decyzji, niepodejmowanie wyzwań,
- niechęć posiadania dziecka i zawierania małżeństw,
- problemy relacyjne (lęk przed angażowaniem się w bliskie relacje; wątpliwość o trwałość relacji; trudności w odczuwaniu satysfakcji z bliskości fizycznej, pielęgnowaniem i utrzymywaniem relacji; podporządkowywanie się innym w obawie o odrzucenie; zaspokajanie potrzeb innych kosztem własnych; lęk przed wykorzystaniem; nieufność; brak asertywności),
- strach przed porażką i popełnieniem błędów (np. błędów własnych rodziców),
- przesadne poczucie odpowiedzialności za innych,
- problemy z proszeniem o pomoc,
- izolacja społeczna, nieumiejętność współpracy w grupie,
- brak poczucia bezpieczeństwa,
- nadmierna chęć kontroli swojego życia,
- depresyjne myśli, zachowania kompulsywne (np. wydawanie pieniędzy) (Kaja, Wróblewska 2013, s. 152; Przybysz 2023, s. 50-52).

Zjawisko sieroctwa – a w zasadzie półsieroctwa – stanowi jedną z przyczyn niepełności rodziny. To pojęcie jest elastyczne w sposobie definiowania, ponieważ autorzy podają różne propozycje interpretacji wspomnianego zjawiska (Basiaga 2014, s. 12). Sieroctwo jest po prostu stanem „w którym dziecko pozbawione jest rodziców” i można oznaczać przejściowe lub trwałe pozbawienie „szans wychowania we własnej rodzinie ze względu na brak odpowiednich warunków opiekuńczo-wychowawczych” (Okoń 2001, s. 354; Radecka 2007, s. 65). Zaś Piotr Krakowiak tłumaczy, że osierocenie to sytuacja, w której „znajdują się osoby po śmierci bliskiej osoby. Zawiera się w nim przeżywanie straty, żałoby i deprywacji w wyniku utraty czegoś istotnego, zwykle w wyniku śmierci. Dotyczy ono zarówno dzieci, jak i dorosłych. Obejmuje rozległą sferę codziennego, materialnego życia, ale jest też

określeniem stanu psychicznego osoby przeżywającej stratę” (Krakowiak 2022, s. 26).

Odwołując się do definicji pojęcia sieroctwa, należałoby przytoczyć dwie jego podstawowe odmiany. Można do nich zaliczyć sieroctwo społeczne i sieroctwo naturalne. Sieroctwo społeczne jest zjawiskiem, w którym dzieci pozbawione są opieki rodzicielskiej w naturalnym domu, mimo że rodzice żyją. Ma on charakter czasowy lub trwały. Występowanie tego rodzaju sieroctwa najczęściej następuje na skutek niewydolności rodziców. Wtem czas opiekę nad osieroconym dzieckiem przejmują instytucje lub osoby sprawujące pieczę zastępczą. Z kolei sieroctwo naturalne stanowi trwałe i nieodwracalne pozbawienie dziecka opieki rodzicielskiej ze względu na śmierć rodziców (Radecka 2007, s. 66; Okoń 2001, s. 354-355).

W przestrzeni społecznej zjawisko osierocenia najczęściej kojarzone jest ze śmiercią bliskiej osoby i przeżywaną żałobą. To wydarzenie może stanowić przyczynę traumy, hamować aktywność osieroconego, dezorganizować jego codzienność i destabilizować sferę psychologiczną, fizyczną oraz materialno-bytową. U osieroconego mogą pojawić się zaburzenia w sferze przywiązania i problemy w kontaktach interpersonalnych. Śmierci bliskiej osoby towarzyszy nieodzownie poczucie bólu, cierpienia, rozpacz, wstrząsu, wewnętrznej pustki i osamotnienia. Nieustający niepokój zaburza poczucie bezpieczeństwa zarówno w sferze materialno-bytowej, jak i psychiczno-osobowościowej (Dacka 2021, s. 182; Szymanowska 2015, s. 275; Lachowska 1998, s. 30; Gasik 2019, s. 161-162; Jaspers 1993, s. 122; Korlak-Łukasiewicz 2014, s. 250; Sznajder 2016, s. 35-36).

W dzisiejszych czasach można zaobserwować niestabilność i deinstytucjonalizację małżeństwa co oznacza, że chociażby samotne macierzyństwo (rzadziej ojcostwo) nie należy do rzadkości (Żurek 2024, s. 303; Szyszka 2018, s. 21; Kromolicka 2012, s. 102). Nie stanowi też zaskoczenia, że w Polsce wzrasta liczba rodzin zrekonstruowanych (patchworkowych) (Węgrzyn-Białogłowicz 2014, s. 49). Badania Agnieszki Sobolewskiej-Popko wykazały, że następstwem samotnego rodzicielstwa najczęściej jest śmierć małżonka, nieślubne dziecko, rozwód lub migracja (Sobolewska-Popko 2014, s. 181-182). Niektórzy autorzy upatrują w niepełności rodziny pewną dysfunkcjonalność. Dysfunkcjonalność najczęściej kojarzona jest z rażącą niewydolnością wychowawczą rodziców, czy destrukcyjnymi zjawiskami występującymi w rodzinie tj. przemoc, alkoholizm. Niemniej trzeba podkreślić, że dysfunkcjonalność może mieć swoje łagodniejsze i nie tak drastyczne

oblicze. Czasem mimo starań rodzica samotnie wychowującego potomstwo, określone funkcje w systemie rodzinnym mogą zostać niespełnione. Badania Ewy Wyduby nad samotnymi matkami pokazują, że kobiety do trudności monoparentalności zaliczają:

- słabszą sytuację materialną,
- nadmiar obowiązków, których nie da się rozłożyć na dwie osoby jak w przypadku rodzin pełnych,
- brak męskiego wzorca,
- przeciążenie, którego przyczyną jest poczucie samotności, dużej odpowiedzialności i brak wsparcia,
- brak czasu „dla siebie”,
- konieczność stawania w pojedynkę przed trudnościami wychowawczymi (Wyduba 2002, s. 138).

W części teoretycznej rozprawy doktorskiej nie mogło zabraknąć wątku osób znaczących w życiu i wychowywaniu dzieci. Nierzadko dziadkowie należą do bliskich osób mających szczególne znaczenie w uruchomieniu procesów identyfikacji u młodszego pokolenia. Wnukowie często postrzegają swoich dziadków jako tych, którzy wyróżniają się szczególną mądrością życiową (Bakiera 2016, s. 111), co sprzyja budowaniu autorytetu. Do specjalnej roli dziadków należy podtrzymanie rodzinnych rytuałów, spotkań rodzinnych i tradycji (Przygoda 2012, s. 43). Niemniej ich pokolenie stanowi również wzorzec osobowy, którego nie są w stanie zaoferować rodzice (Śniegulska 2017, s. 102-103). Trzeba również podkreślić, że dziadkowie w rodzinach niepełnych często pomagają swoim dzieciom w realizacji niełatwych zadań w samotnym rodzicielstwie.

ZAŁOŻENIA BADAWCZE. UZASADNIENIE WYBORU PARADYGMATU BADAWCZEGO, ORIENTACJI METODOLOGICZNEJ I METOD BADAWCZYCH

Paradygmat badawczy stanowi nieodzowną część toku postępowania badawczego. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że jest to droga, którą podąża badacz i dzięki niej może rozwiązać intrygujące go problemy i wszelkie badawcze dylematy. Zdaniem Thomasa Kuhna paradygmat w badaniach pozwala przyjąć badaczowi określone założenia i zwrócić szczególną uwagę na konkretne problemy (Paprzycka, Post 2023, s. 253-254).

Perspektywa biograficzna stanowiąca część reprezentatywną badań

w prezentowanej rozprawie doktorskiej opiera się na strategii jakościowej. Badania jakościowe charakteryzują się tym, że badacz w toku poznania naukowego pragnie poznać pewne wzorce myślenia ludzi i sposoby budowania przez nich wewnętrznego świata. Ponadto w badaniach jakościowych rezygnuje się z dużej grupy badanych, co pozwala badaczowi zauważyć więcej szczegółów, które mają wpływ na całokształt analizy empirycznej (Pilch, Bauman 2001, s. 284).

Stanisław Juszczak wskazuje, że *„badania biograficzne, ukierunkowane na objaśnianie różnorodności, odkrywanie, w jaki sposób budowane są sensowne biografie, w znaczeniu spełnionego życia, stają się atrakcyjną formą poznania, pozwalającą odkryć, jak zmienia się człowiek pod wpływem wielu różnych czynników”* (Juszczak 2013, s. 133-134). Zatem metoda biograficzna opierająca się na założeniach paradygmatu interpretatywnego jest fundamentem, bez którego niemożliwe byłoby zrealizowanie procedury badawczej i dojście do pełnego poznania naukowego.

Metoda biograficzna nawiązuje do dziedziny filozoficznej zwanej fenomenologią. Fenomenologię można traktować również jako paradygmat, perspektywę badawczą, a nawet metodę badawczą. *„Empiryczne podejście fenomenologiczne polega na powrocie do przeżyć, aby uzyskać opisy, które stanowią podstawę do analizy refleksyjno-strukturalnej, które przedstawia istotę doświadczenia”* (Juszczak 2013, s. 96). Dlatego biorąc pod uwagę problematykę rozprawy, zasadne jest wykorzystanie właśnie tej orientacji metodologicznej.

Biorąc pod uwagę temat niniejszej rozprawy doktorskiej, to dobór orientacji metodologicznej i metod badawczych oparto na paradygmacie interpretatywnym i fenomenologii.

PRZEDMIOT I CELE BADAŃ

Jarosław Zieliński stwierdził, że *„tytuł pracy to słowne ujęcie przedmiotu badań wykonywanych i opracowywanych pisemnie”* (Zieliński 2012, s. 36). Podążając za tą ideą można stwierdzić, że przedmiot poznania naukowego można zidentyfikować już w tytule prezentowanej rozprawy doktorskiej. Zatem przedmiotem badań rozprawy jest **postrzeganie istoty i znaczenia rodziny przez dorosłe dzieci z rodzin niepełnych (perspektywa biograficzna)**.

Earl Babbie powiedział, że *„badania społeczne mogą służyć różnym celom”* (Babbie 2024, s. 89). Bez wątplenia czyni to dziedzinę nauk społecznych niezwykle

wyjatkową i świadczy to o jej poznawczym bogactwie. Zdaniem Mieczysława Łobockiego „wszelka działalność ludzka, jeśli ma być skuteczna, musi być jednocześnie celowa” (Łobocki 2010, s. 107). Toteż określenie celu badań pozwala badaczowi na drodze jego postępowań badawczych osiągnąć całkowite poznanie intelektualne. Dlatego zasadne jest podanie definicji Pilcha i Bauman, którzy podają, że „zasadniczym celem poznania naukowego jest zdobycie wiedzy maksymalnie ściślej, maksymalnie pewnej, maksymalnie ogólnej, maksymalnie prostej, o maksymalnej zawartości informacji. Takie dopiero poznanie prowadzi do wyższych form funkcjonowania wiedzy, a są nimi prawa nauki i prawidłowości” (Pilch, Bauman 2001, s. 23). W niniejszej rozprawie doktorskiej wyodrębniono trzy cele badań:

- cel eksploracyjny to **zbadanie, jak narratorzy postrzegają istotę i znaczenie rodziny pomimo niepełności rodziny w dzieciństwie,**
- cel opisowy stanowi **przedstawienie oddziaływań niepełności rodziny w dzieciństwie na postrzeganie własnej rodziny dorosłych narratorów,**
- celem wyjaśniającym jest **analiza i skonkretyzowanie schematów, które poprzez doświadczenie niepełności rodziny determinują rozwój społeczny i emocjonalny, w tym podejmowanie życiowych decyzji dotyczących rodziny.**

PROBLEMY BADAWCZE

Sformułowanie problemów badawczych należy do jednych z etapów postępowania badawczego. Ten etap pozwala skonkretyzować badaczowi, co stanowi jego zainteresowanie, aby później dochodzić do najlepszego poznania intelektualnego i naukowo-badawczego. Problem badawczy wyraża się w pytaniu, które Krzysztof Rubacha opisuje jako „zdanie rozpoczynające się od partykuły pytającej” (Rubacha 2008, s. 104). Natomiast Tadeusz Pilch i Teresa Bauman szerzej definiując problem badawczy uznają, że jest to „pytanie o naturę badanego zjawiska, o istotę związków między zdarzeniami lub istotami i cechami procesów, cechami zjawiska, to mówiąc inaczej uświadomienie sobie trudności z wyjaśnieniem i zrozumieniem określonego fragmentu rzeczywistości, to mówiąc jeszcze inaczej deklaracja o naszej niewiedzy zawarta w gramatycznej formie pytania” (Pilch, Bauman 2001, s. 43).

Badania jakościowe cechują się bezzakończonością w poznaniu problemu

badanego zjawiska. Dlatego też zasadna jest rezygnacja ze stawiania hipotez badawczych (Pilch, Bauman 2001, s. 279).

W prezentowanej rozprawie doktorskiej główny problem badawczy sformułowano następująco:

I. Jak dorosłe dzieci z rodzin niepełnych rozumieją istotę i znaczenie rodziny w dorosłości?

Z kolei problemy szczegółowe noszą brzmienie:

I.1. Jakie doświadczenia z dzieciństwa narratorzy postrzegają jako negatywne, a które pozytywne? / Jaka jest retrospekcja dzieciństwa w perspektywie sytuacji rozwodowej i osierocenia? Jakie są doświadczenia narratorów?

I.2. W jaki sposób niepełność rodziny uwarunkowała poczucie tożsamości narratorów? / W jaki sposób narratorzy wyrażają subiektywną perspektywę w zakresie niepełności rodziny?

I.3. Jak niepełność rodziny przełożyła się na funkcjonowanie narratorów w sferze społecznej i emocjonalnej?

I.4. Jakie narratorzy mają oczekiwania wobec własnej rodziny w życiu dorosłym? / Jakie narratorzy mają oczekiwania wobec własnej rodziny, życiowe? Jakie są ich preferencje w zakresie postaw rodzicielskich?

I.5. Jaką hierarchię wartości przyjmują narratorzy będący dorosłymi dziećmi z rodzin niepełnych? / Jaką rolę odgrywają osoby znaczące w życiu narratorów w zakresie kształtowania ich tożsamości i systemu wartości?

I.6. Czy sytuacja związana z niepełnością rodziny narratorów powtórzyła się w ich życiu dorosłym? /W jakim stopniu niepełność rodziny uwarunkowała ich aktualną sytuację w sferze relacyjnej i rodzinnej?

METODY, TECHNIKI I NARZĘDZIA BADAŃ WŁASNYCH

Tadeusz Pilch i Teresa Bauman tłumaczą, że metody badań stanowią wszelką działalność badacza, która prowadzi do rozwiązania konkretnego problemu naukowego (Pilch, Bauman 2001, s. 71). Metoda, jaką wykorzystano w postępowaniu badawczym, w prezentowanej rozprawie wpasowuje się w strategię badań

jakościowych. Zdaniem Łobockiego jedną z przyczyn potrzeby przeprowadzania badań jakościowych jest powszechność badań ilościowych w naukach społecznych (Łobocki 2010, s. 94). Toteż **metodą badawczą, jaką wykorzystano w toku postępowania badawczego w niniejszej rozprawie doktorskiej, jest metoda biograficzna.** Polega ona „na opisie i analizie przebiegu życia ludzkiego rozpatrywanego w kontekście określonego wycinka rzeczywistości społecznej. Ma się tu na uwadze zwykle całościowy lub fragmentaryczny przebieg życia badanych osób, w tym często ściśle określony rodzaj ich działalności z tytułu pracy zawodowej, życia rodzinnego, społecznego, towarzyskiego czy religijnego łącznie z ich dokonaniem i niepowodzeniami”. Materiał badawczy pozyskano z werbalnego (słownego) źródła informacji poprzez wywiady narracyjne (Łobocki 2005, s. 294-295).

Techniką wykorzystaną w niniejszej rozprawie doktorskiej stanowi wywiad narracyjny. Technika jest nieodłącznym elementem realizacji konkretnej metody badawczej. Według Łobockiego technika „stanowi jakby „ostatni akord” danej metody badań, która jest dla nich zawsze istotnym punktem odniesienia i obejmuje kilka odmian” (Łobocki 2005, s. 27). Wywiad narracyjny stosowany w naukach społecznych jest techniką, która ceniona jest przede wszystkim za głębię, interakcję i zdolność do współodczuwania doświadczeń badanych. Stanisław Juszczyk napisał, że „dialog, do którego zaliczamy wywiad narracyjny, charakteryzuje pięć następujących cech: równość, współzależność, wspólnota, uczestnictwo, integralność” (Juszczyk 2013, s. 153).

Stefan Nowak pisze, że „podstawą rozumienia przez badacza innych ludzi jest więc jego gatunkowa wspólnota z nimi, ewentualnie wzmocniona dodatkowo wspólnotą cywilizacyjno-kulturową” (Nowak 2012, s. 70). Koncepcje socjologii interpretatywnej sprzyjają zasadom i założeniowości techniki wywiadu narracyjnego. Do tychże zasad kwalifikuje się zasada otwartości i zasada komunikacji. Kryterium otwartości zakłada rezygnację z hipotez stawianych przez badacza na korzyść przedmiotu badań oraz nieodzownych względem niego problemów teoretycznych. Z kolei zasada komunikacji zakłada brak ingerencji badacza w utrwalone przez badanego wzorce komunikacyjne (Boczkowski 2018, s. 78).

„Narzędzie badawcze jest przedmiotem służącym do realizacji wybranej techniki badań” (Pilch, Bauman 2001, s. 71). Idea wywiadów jakościowych wymusza rezygnację z narzędzi badawczych, jakie stosowane są często w badaniach

ilościowych. Pilch i Bauman stwierdzili, że „w wywiadzie jakościowym zazwyczaj nie stosuje się kwestionariusza zawierającego szczegółowe, wcześniej sformułowane pytania”, a „badacz nie ukierunkowuje wypowiedzi badanego, nie przychodzi z gotową siatką pojęć, którą badany wypełnia. Nie sonduje go, lecz słucha, co ma on do powiedzenia o interesującym zagadnieniu” (Pilch, Bauman 2001, s. 327). Dlatego też w myśl tych koncepcji, na badanie nie przygotowano gotowego kwestionariusza wywiadu.

CHARAKTERYSTYKA GRUPY BADAWCZEJ I KRYTERIUM DOBORU GRUPY. ORGANIZACJA BADAŃ I CHARAKTERYSTYKA TERENU BADAŃ

Zdaniem Mirosławy Nowak-Dziemianowicz „*historia naszego życia jest zawsze wpleciona w historię tych wspólnot, z których się wywodzimy i do których należymy*” (Nowak-Dziemianowicz 2018, s. 179). W toku postępowania badawczego przeprowadzono wywiady narracyjne z 9. kobietami i 4. mężczyznami, czyli 13. dorosłymi dziećmi z rodzin niepełnych. Próbę badawczą stanowiły osoby mieszczące się w przedziale wiekowym od 20 do 75 lat. Nawiązując do kryterium doboru próby, to najważniejszą kwestią, jaką sugerowała się autorka rozprawy, jest struktura rodziny pochodzenia uczestników badania. Narratorzy, spełniając owe kryterium reprezentowali grupę, która wychowywała się w rodzinach rozbitych (na skutek rozwodu) lub/i rodzinach osieroconych. Trzeba podkreślić, że u niektórych badanych śmierć jednego z rodziców w okresie ich dzieciństwa lub adolescencji nastąpiła po wydarzeniu rozwodowym, co uczyniło przynależność poszczególnych uczestników zarówno do jednej, jak i drugiej struktury w rodzinie pochodzenia. Niemniej oprócz struktury w rodzinie pochodzenia, w kryterium doboru próby zwracano uwagę na reprezentowany stan cywilny lub/i formę zaangażowania emocjonalno-partnerskiego oraz staż relacji uczuciowej.

Dorośli z rodzin niepełnych biorący udział w badaniu zamieszkiwali teren trzech różnych województw takich jak: śląskie, opolskie i dolnośląskie. Badania rozpoczęto w kwietniu 2025 roku, a zakończono pod koniec maja 2025 roku. Przed wywiadami zapoznano narratorów z tematyką badań, specyfiką metody biograficznej (wywiadu narracyjnego), a także anonimizacyjnym charakterze badań zgodnym z zasadami RODO. Ponadto pytano również o zgodę na nagrywanie wywiadów za pomocą urządzenia do rejestrowania dźwięku. Niemniej biorąc pod uwagę wrażliwość

sfery doświadczeń narratorów, dochowano wszelkich starań, aby czuli się nieskrępowanie i komfortowo. Historie życiowe osób biorących udział w badaniu były mocno nacechowane emocjonalnie. Stąd też mogli swobodnie dać upust swoim emocjom. Ponadto w wywiadach znalazło się miejsce na łązy, czy niecenzuralne słownictwo.

Wszystkie przeprowadzone wywiady narracyjnie trwały niecałe 1200 minut. Z kolei indywidualne wywiady z badanymi wahają się między 60 a 180 minut.

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Główny problem badawczy w niniejszej rozprawie doktorskiej dotyczy tego, w jaki sposób **dorośle dzieci z rodzin niepełnych rozumieją istotę i znaczenie rodziny**. Rodzinę można usytuować niezaprzeczalnie w kategoriach wartości życiowej, jakże prostej i ponadczasowej. Mirosław Kowalski słusznie zauważył, że wartości są „*podstawowym elementem konstytuującym sytuację wychowawczą oraz podłożem, na którym dokonuje się proces wychowania*” (Kowalski 2007, s. 47). Rozumienie istoty i znaczenia rodziny przez dorosłe dzieci z rodzin niepełnych eksponuje pełnowartościowy obraz tej komórki społecznej. Perspektywa badanych odwołuje się niejednokrotnie do tego, czego nie było im dane doświadczyć w rodzinie naturalnej. **Analizując narracje, można jednoznacznie stwierdzić, że mimo dotkliwych wspomnień z rodziny pochodzenia, dorosłe dzieci z rodzin niepełnych uważają rodzinę za najważniejszą część ich życia.** Biografie pokazują, że niezależnie od reprezentowanej formy zaangażowania uczuciowego, dorosłe dzieci z rodzin niepełnych wyróżnia silna potrzeba uczestnictwa w rodzinie nuklearnej opartej na instytucji małżeństwa. Można zatem stwierdzić, że posiadanie rodziny naturalnie wpisuje się w podstawową potrzebę ludzką bez względu na doświadczenia w rodzinie pochodzenia. Deklarują to nie tylko badani posiadający swoje rodziny, ale również ci, przed którymi dopiero stoi zadanie stworzenia własnej. Ponadto narratorzy akcentują, że własna rodzina jest dla nich marzeniem i pragnieniem. **Dorośle dzieci z rodzin niepełnych są przekonani o tym, że rodzina stanowi cel życiowy, który ma przewagę nad pozostałymi aspektami życiowymi.** W badaniach narratorzy bardzo mocno akcentują chęć odwrócenia losu w ich dorosłości. Dotyczy to zarówno samego stanu związanego z niepełnością rodziny, jak i powielenia negatywnych wzorców zachowań.

Niemniej wielu dorosłych z rodzin niepełnych podkreśla, że negatywne wzorce z dzieciństwa pomogły im dostrzec, jakich błędów nie chcą powielać we własnej rodzinie.

Narratorzy opisując istotę i znaczenie rodziny zwracają szczególną uwagę na aspekt więzi, wspólnoty i wzajemnego wsparcia w rodzinie. Sfera relacyjna jest dla nich niezmiernie ważna, ponieważ to dzięki niej system rodzinny jest w stanie funkcjonować prawidłowo, a samo środowisko rodzinne jest źródłem pozytywnych doznań i oddziaływań. Ponadto warunkiem prawidłowo funkcjonującej rodziny i satysfakcjonującego związku jest wykorzystanie umiejętności komunikacji interpersonalnej, zwłaszcza zdolności aktywnego słuchania i rozmawiania. Owo stanowi również aprobowany wzorzec dla młodszych wiekiem członków rodziny.

Badani akcentują, że rodzina wiąże się zarówno z korzyściami, jak i negatywnymi aspektami. Narracje pozwalają sformułować istotny dla badań wniosek, który wskazuje, iż system rodzinny ma charakter altruistyczny. Obowiązki, zadania i role, jakie przyjmowane są w rodzinie powodują, że członkowie rodziny często muszą zrezygnować z własnych potrzeb na rzecz innych. Narratorzy deklarują, że dla rodziny są w stanie dokonać wielu poświęceń. Niektórzy nawet akcentują **„Ja jestem w stanie za każdego z mojej rodziny oddać życie. Jeśli będą potrzebować, to oddam nerkę, wątrobę, wszystko jeśli tylko mogą przeżyć. Takim jestem człowiekiem (N.10.)”**. Niemniej samo rodzicielstwo wiąże się z wyrzeczeniami godzącymi w indywidualną potrzebę samorealizacji. Jedna z narratorek wspomina **„Gdzieś tam tą pasję trzeba mieć w życiu i bardziej bądź mniej, ale jednak ją pielęgnować, bo wiesz w momencie, kiedy pojawiają się te dzieci to trochę nie ma już czasu na takie pasje [...] Więc gdzieś tam przychodzi w życiu taki czas, że już sobie na pewne rzeczy takiej samorealizacji nie możesz pozwolić. Z czasem gdzieś tam dopracowaliśmy to. Ja uważam, że jeżeli człowiek się mocno szanuje i jest to uczucie, no to idziesz na różne odstępstwa (N.9.)”**.

Nawiązując do wspomnianego powyżej poświęcenia w rodzinie, warto podkreślić również aspekt motywacji. W wyniku analizy biografii można stwierdzić, że członkowie rodziny pełnią funkcję motywacyjną, pobudzają do działania i napędzają aktywność człowieka. Niektórzy narratorzy wskazują, że wsparcie i doping ze strony bliskich jest powodem, dla którego nie podjęliby w życiu pewnych decyzji związanych, chociażby z własną samorealizacją.

Wyniki badań własnych pokazują, że istotą i znaczeniem rodziny jest przede wszystkim spełnienie podstawowych potrzeb fizjologicznych i psychologicznych człowieka. Perspektywa pełnowartościowej rodziny narratorów najczęściej odnosi się do potrzeb, które w okresie ich dzieciństwa nie zostały w pełni realizowane. Toteż narratorzy tę komórkę społeczną utożsamiają z takimi wartościami jak: stabilizacja, poczucie bezpieczeństwa, miłość, wsparcie, szacunek i wspólnota rodzinna. Wskazane potrzeby są dla nich *sine qua non* własnej, szczęśliwej rodziny. Bezpieczeństwo w szerokim rozumieniu jest stanem, które według narratorów stanowi fundament satysfakcji z życia rodzinnego. Na podstawie analizy biografii można zauważyć, że badani w swojej rodzinie chcą dążyć do zaspokojenia właśnie tych potrzeb, które w dzieciństwie zostały utracone.

Analizując wywiady narracyjne, można odczuć wrażenie, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych przedstawiają wyidealizowaną perspektywę istoty i znaczenia rodziny. Najczęściej rodzina w ich mniemaniu opiera się na tradycyjnym modelu, czyli związku małżeńskiego kobiety i mężczyzny posiadających potomstwo. Natomiast niektórzy badani biorą pod uwagę obecność w ich życiu alternatywnych form zaangażowania małżeńsko-rodzinnego (np. kohabitacja, patchwork).

W prezentowanej analizie badawczej skupiono się na aspektach związanych z **pozytywną i negatywną retrospekcją dzieciństwa dorosłych dzieci z rodzin niepełnych, w szczególności odnosząc się do sytuacji rozwodowej i osierocenia.** Rodzina pochodzenia narratorów – w szczególności przed niepełnością – w większości przypadkach charakteryzuje się niewydolnością i wadliwością wewnątrzsystemową. Zdecydowana większość narratorów wskazuje, że główną przyczyną rozpadu ich rodziny był problem alkoholowy ojca. Zatem powodem, dla którego rodzice badanych zdecydowali się rozstać, nie jest kwestia niedopasowania, a trudności biopsychospołeczne w rodzinie. Trzeba podkreślić, że narratorzy, którzy pamiętają proces rozwodzenia się rodziców uważają, iż sam fakt rozwodu nie stanowił dla nich traumatyzującego doświadczenia, a sytuacje i zachowania rodziców przed, w trakcie i po tym wydarzeniu. Narratorzy najczęściej przyjmowali postawy antypatyczne wobec rodzica dysfunkcyjnego. Towarzyszył im również żal, a nawet nienawiść. W niektórych rodzinach ojciec narratorek dopuszczał się aktów przemocy, najczęściej w stanie upojenia. Trudne doświadczenia badanych można ująć w kategorii kryzysu rodzinnego, który mimo upływu lat wciąż pozostawia

swoje znamiona. Należy wspomnieć, że choroba alkoholowa ojców narratorek najczęściej doprowadzała do zjawiska osierocenia rodziny. Czasem alkoholizm wywoływał inne choroby, które były następstwem śmierci. Natomiast najczęściej śmierć ojców narratorek w okresie ich dzieciństwa była wynikiem samobójstwa. Podejmując analizę biografii można stwierdzić, że obraz rodzin pochodzenia dorosłych dzieci z rodzin niepełnych koresponduje z pojęciem traumy, kryzysu, wykluczenia, uzależnienia, napiętnowania, lęku i strachu, a czasem nawet czynów niehumanitarnych. Niemniej zgodnie z tym, co podkreślają narratorzy sama niepełność rodziny nie stanowiła tak dużego problemu, jak dysfunkcje występujące w ówczesnym systemie rodzinnym, w jakim uczestniczyli.

Wszelkie niewydolności w rodzinie pochodzenia badanych najczęściej wzbudzały poczucie wstydu. Oznacza to, że sam fakt przynależności do rodziny niepełnej nie koreluje z piętnem, wykluczeniem lub marginalizacją. Z kolei niekorzystnie oddziałują na członków rodziny stany o charakterze destrukcyjnym. Narratorzy podkreślają, że dysfunkcjonalność rodzica opuszczającego dom, problem alkoholowy i bieda to aspekty, które przyczyniły się występowania wspomnianych zagrożeń społecznych. Co znamienne badani – wychowywani w latach 80. i 90. XX wieku – akcentowali w swoich wypowiedziach, że w czasach ich dzieciństwa problem alkoholowy w polskich rodzinach był zjawiskiem powszechnym, uznawanym nawet „normalnym”. Ponadto nieustające poczucie wstydu za rodzica powodowało, że wielu badanych w dzieciństwie nie chciało utrzymywać z nim kontaktu, a nawet nie przyznawało się do faktu pokrewieństwa z nim. Jedna narratorka wspomniała **„miałam bardzo dużą nienawiść do taty. Bardzo długo jak właśnie już się rozwiedli, to nie przyznawałam się nawet do tego, że jest moim tatą”** (N.5.).

Oprócz wspomnianego wstydu niektórzy narratorzy wspominają również o żalu do opuszczającego rodzica. Jednakże trzeba podkreślić, że jedna narratorka podkreśla, iż mimo przykrości, jakich doświadczyła ze strony ojca, miała nieustającą potrzebę troski o niego, nawet w życiu dorosłym. Wobec tego można w tym przypadku dopatrywać się roli „wspomagacza”, „ułatwiacza”, „dziecka-rodzica” przyjmowanej przez dziecko wobec rodzica (Ciosek 2011, s. 275).

U dzieci rozwodników, jak również osieroconych mogą występować trudności na płaszczyźnie emocjonalnej, społecznej i behawioralnej. Na podstawie interpretacji materiału narracyjnego można sformułować wniosek, który wskazuje na to, że im

dziecko starsze, tym intensywniej odczuwa skutki niepełności rodziny. Trudności doświadczane w rodzinie najczęściej mają swoje odzwierciedlenie w zachowaniu i postawach przyjmowanych w środowiskach pozadomowych. W przypadku dzieci, drugim najważniejszym środowiskiem oddziaływań wychowawczych jest instytucja oświatowa (np. szkoła). To w niej najczęściej – w postaci niebezpośredniej – uzewnętrzniają się problemy rodzinne. Biografie pokazują, że do reakcji dzieci na nieradzenie sobie z trudną sytuacją w rodzinie można zaliczyć: zachowania agresywne w grupie rówieśniczej, problemy z nauką, słabe stopnie w szkole.

Niemal wszyscy narratorzy podkreślali, że niepełność rodziny wiązała się z problemami w sferze finansowej i materialno-bytowej. Rodzice samotnie wychowujący dziecko nierzadko borykali się z bezrobociem, co miało swoje odzwierciedlenie w budżecie domowym. Co więcej, niestabilność na płaszczyźnie finansowej w rodzinie monoparentalnej powodowała mniej lub bardziej znaczne zawahania w adekwatnym poczuciu bezpieczeństwa badanych w dzieciństwie. Jednakże trzeba podkreślić, że wielu dorosłych dzieci z rodzin niepełnych akcentuje, że rodzic samotnie wychowujący starał się zapewnić im minimum życiowe i sprostać zaspokojeniu podstawowym potrzeb, nawet jeżeli czasem się to nie udawało.

Wyniki badań własnych pokazują, że reakcja dziecka na śmierć rodzica i osierocenie zależy w dużej mierze od relacji ze zmarłym i wspomnień o nim. Jedna narratorka o swoim zmarłym ojcu mówi następująco: **„Tam po prostu leży kompletnie obcy człowiek dla mnie. Szczerze, pamiętam takie przykre rzeczy. Bardzo się wstydziałam go, że był właśnie takim pijaczną” (N.9.)**. Godne uwagi jest to, że niektórzy narratorzy osieroceni w dzieciństwie wspominają o zniekształconych/atypowych reakcjach na stratę. Dla jednej narratorki samobójstwo ojca spowodowało poczucie ulgi. O swojej reakcji na śmierć mówi: **„to był taki szok, że go nie ma, ale z drugiej strony znowu taka ulga. Nareszcie będzie spokój, nie będzie problemów, nie będzie awantur” (N.1.)**. Z kolei inna narratorka wspomina o jednej ze zdeformowanych reakcji na osierocenie i żałobę Lindemanna **„Na początku jak tata umarł to bardzo często mnie... Znaczą może nie straszył, ale odwiedzał w snach. On mi się cały czas śnił. I ja go widziałam cały czas w takich sytuacjach, że ja go gonię, że ja chcę go dogonić, że nie umiem go złapać. Na przykład miałam nawet momenty, że siadałam i widziałam postać po prostu przed telewizorem tak jakby na łóżku siedziała” (N.5.)**

Kolejnymi kwestiami, którym poświęcono zainteresowanie naukowo-badawcze w ramach realizacji rozprawy doktorskiej stanowią **determinanty wychowania w rodzinie niepełnej w kontekście funkcjonowania w sferze społecznej, emocjonalnej i relacyjnej w dzieciństwie i dorosłości**. Na podstawie analizy historii narracyjnych dorosłych dzieci z rodzin niekompletnych można wyróżnić trzy okresy życiowe. Dotyczą one subiektywnych doświadczeń z przeszłości, teraźniejszego odbioru i rozumienia rzeczywistości oraz perspektywy przyszłości. Ponadto można stwierdzić, że losy narratorów zdeterminowały sposób postrzegania znaczących problemów społecznych i ontologiczno-egzystencjalnych w ich dorosłości.

Radzenie sobie z sytuacją niepełności rodziny i innymi problemami napotykanymi w życiu, w dużej mierze uwarunkowane są prężnością psychiczną narratorów. Trudne doświadczenia kształtują człowieka na przyszłość. Zauważa się, że im większe doświadczenie życiowe narratorów, tym mniej zwracają oni uwagę na negatywne aspekty niepełności rodziny. Badani starają się nie skupiać na przeszłości, a tym, co jest teraz i co będzie w przyszłości. Fakt egzystowania w życiu dorosłym sprawia, że niepełność rodziny jest dla nich mniej lub bardziej przykrym wspomnieniem. Na podstawie wspomnień życiowych narratorów dotyczących autoprezentacji można zauważyć, że ich sposób funkcjonowania w dzieciństwie i dorosłości pozostaje w dużym stopniu zależne od wrodzonych cech osobowości, charakteru i temperamentu, a w szczególności sposobu radzenia sobie z tym, co oferuje los. Nie oznacza to jednak, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych nie przejawiali w dzieciństwie i nie przejawiają w dorosłości postaw oraz zachowań typowych dla jednostek wychowywanych w takim środowisku rodzinnym.

Przeżywanie kryzysu w rodzinie koresponduje z pojęciem walki zarówno w kontekście psychicznym i emocjonalnym, jak i fizycznym. Sytuacja domowa narratorów nierzadko była źródłem drwin, szykanowania i wykluczenia w drugim po rodzinnym środowisku szkolnym/rówieśniczym. Nieodłącznym uczuciem towarzyszącym badanym w ich dzieciństwie i adolescencji był wstyd. Jedna z narratorek ujęła ten aspekt następująco: **„Ja też pamiętam, że mnie strasznie denerwowało i przygnębiało to, że jesteśmy wyśmiewane cały czas. Śmiali się z naszego ojca, śmiali się z nas, że jesteśmy biedne, że mamy obiad za darmo w szkole (N.6.)”**. **„Ale mogę powiedzieć, że to spowodowało chyba poczucie bardzo niskiej własnej wartości, którą ja przez lata starałam się przesuwać i starałam się wszystkim udowodnić**

stawiając sobie coraz to większe poprzeczki i że ja jestem coś warta, żeby nikt się ze mnie nie śmiał (N.6.)". Powyższe wypowiedzi stanowią potwierdzenie tego, że trudna sytuacja rodzinna narratorów zdeterminowała u nich niskie poczucie własnej wartości. Problem alkoholowy, negatywne relacje między rodzicami i ciężka sytuacja materialna może kształtować poczucie wstydu i piętna.

Doświadczenie permanentnego kryzysu może być przyczyną występowania uporczywych objawów somatycznych lub innych zaburzeń. Do wartościujących poznawczo wątków poruszanych przez narratorki można zaliczyć aspekt zaburzeń obsesyjno-kompulsywnych. Dwie kobiety pochodzące z rodzin niepełnych prezentują objawy tego zaburzenia, które przejawia się pod postacią kompulsywnego objadania się oraz nawracających i powtarzających się myśli o stabilność związku bez wyraźnej przyczyny.

Prezentacja cech osobowościowych narratorów w odniesieniu do ich życia za dziecka i w dorosłości jest zróżnicowana. Jedni badani deklarują, że odkąd pamiętają byli spokojni i poukładani. Inni buntowniczy, ekscentryczni, zadziorni, żywiołowi. Kolejni zaś nieśmiali i introwertyczni. Niemniej biografie pokazują, że część wybranych zagadnień w rodzinie pochodzenia (np. praca i zapewnienie bliskim bytu oraz względnych warunków materialnych, brak wzorców relacji partnersko-mażeńskich) pozostawiają po sobie znamiona w dorosłości dorosłych dzieci z rodzin niepełnych. Niemniej brak wzorców zachowań pokazuje, że dorośli z rodzin niepełnych mogą:

- mieć problemy z wyrażaniem uczuć i potrzeb,
- mieć ograniczone zaufanie do innych,
- lękać się przed odrzuceniem,
- zachowywać wzmożoną ostrożność przed wchodzeniem w relacje uczuciowe,
- dystansować się lub wycofywać z relacji w sytuacji wzrostu zaangażowania i pogłębiającej się bliskości.

U dorosłych dzieci z rodzin niepełnych eksternalizują się trudności na płaszczyźnie komunikacyjnej. Jest to aspekt, który utrudnia funkcjonowanie w sferze społecznej, komunikacyjnej i relacyjnej. Jeden z narratorów wspomina: **„Nie rozmawiam o swoich problemach, zachowuje to dla siebie. Brakuje mi takiej otwartości i czułości. Wszystkiego cały czas się uczę. Uczę się czułości, wyznawania miłości” (N.11.)**.

Kontekst sfery relacyjnej poruszany w biografiami pokazuje w wielu przypadkach niedomagania i trudności w kształtowaniu pozytywnego obrazu rodzica opuszczającego. Niejednokrotnie przykre wspomnienia z rodzicem mogą ukształtować wobec niego postawę o charakterze negatywnym, utrzymując się przez długie lata. Niektórzy badani akcentują brak chęci utrzymywania kontaktu, a nawet pielęgnowania pamięci o zmarłym. Mimo tego dorosłość i względna dojrzałość emocjonalna sprzyja pojednaniu. Natomiast prezentacja rodzica samotnie wychowującego często koresponduje z autorytetem i jedynym wzorcem do naśladowania.

Dysfunkcje w środowisku rodziny pochodzenia narratorów (np. choroba rodzica, alkoholizm, bieda) sprawiały, że nierzadko jako dzieci musieli stawiać potrzeby bliskich ponad swoje. Konieczność wzmożonej troski i opieki dziecka nad bliskim członkiem rodziny występuje najczęściej wtedy, gdy w obliczu różnych stanów (fizycznych lub/i psychicznych) nie jest on zdolny do samodzielnego zaspokojenia określonych potrzeb. Narratorzy poruszający ten wątek zaznaczają, że jest to sytuacja, w której dziecko musi szybciej dorosnąć. Co więcej, narratorki (z reguły starsze z rodzeństwa), które zostały w dzieciństwie półsierotami wspominają, że we własnej rodzinie przyjmowały rolę „drugiego dorosłego”, „rodzica”. Jedna z narratorek wspomina, że nawet musiała wejść w nietypową rolę „matki”. Owo świadczy, że dzieci w rodzinach niepełnych mogą przyjmować rolę „bohatera”, a nawet być dotknięte zjawiskiem parentyfikacji.

Wszystkich narratorów cechuje niezależność życiowa, którą nader w narracjach podkreślają. Doświadczenie trudnych przeżyć w rodzinie naturalnej sprawia, że u dorosłych dzieci z rodzin niepełnych włącza się syndrom odwrócenia losu, do którego konsekwentnie dążą.

Wartym uwagi jest również wątek stosunku dorosłych dzieci z rodzin niepełnych do korzystania z usług psychologów lub psychoterapeutów. Wyniki badań własnych pokazują, że badani poniżej 30 lat wyrażają bardziej przychylny stosunek do korzystania z pomocy psychologa i psychoterapeuty w celu „przerobienia” traumatycznych wydarzeń życiowych. Z kolei narratorzy w średnim wieku, posiadający własne rodziny nie widzą konieczności analizowania przeszłości.

Kolejny obszar problemowy nawiązuje do **oczekiwań własnej rodziny, partnera życiowego, preferowanych postaw rodzicielskich dorosłych dzieci z rodzin niepełnych**. Analiza dyskursu narracyjnego pokazuje, że

pragnieniem dorosłych dzieci z rodzin niepełnych jest zbudowanie pełnej rodziny opartej na wartościach i priorytetach, których zabrakło w ich rodzinie pochodzenia. Narratorzy posiadający własną rodzinę deklarują, że to pragnienie udało się osiągnąć. Natomiast inni są w trakcie realizacji tego celu życiowego. W czasach deinstytucjonalizacji małżeństwa i jego niestabilności doniośle istotny okazuje się wniosek z badań, który wskazuje na to, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych za fundament rodziny uznają sformalizowany związek. Niemniej dla badanych najważniejsze jest nie tylko spełnienie warunków związanych ze strukturą rodziny, ale przede wszystkim istnienie i realizacja określonych potrzeb.

W kryterium rodziny dorosłych dzieci z rodzin niepełnych nie ma miejsca na podobne sytuacje, zjawiska i stany, które zaistniały w ich rodzinie pochodzenia. Po raz kolejny należy zaznaczyć, że w zaprezentowanych w niniejszej rozprawie narracjach wybrzmiewa pragnienie odwrócenia losu, które wpasowuje się nieodzownie w wizję rodziny narratorów.

Warunkiem koniecznym wyboru partnera życiowego badanych najczęściej jest poczucie bezpieczeństwa. Narratorzy w obecnym życiu wystrzegają się zdarzeń i wszelkich ryzyk mogących tę potrzebę ponownie zaburzyć. Kolejną istotną kwestią dla dorosłych dzieci z rodzin niekompletnych jest wartość relacji, zwłaszcza utrzymania aprobowanych stosunków małżeńskich/partnerskich, które sprzyjają poczuciu szczęścia nie tylko małżonków, ale również ich dzieci. Według narratorów konstruowanie relacji powinno opierać się na umiejętnościach komunikacyjnych, które w małżeństwie są niemalże fundamentalne. To one bowiem – oprócz miłości – pozwalają przetrwać tej instytucji długie lata.

Niniejsze badania nie wskazują, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych nie chcą zawierać małżeństw, czy posiadać potomstwa. Wręcz przeciwnie, pełna rodzina mieści się w kategoriach ich marzeń i pragnień. Jednakże trzeba zaznaczyć, że konfliktowa relacja między rodzicami narratorów (negatywny wzorzec relacji) może warunkować strach przed powieleniem błędów rodziców. Narratorzy wskazują, że jako osoby niemające wzorca prawidłowo funkcjonującej relacji uczuciowej, muszą włożyć więcej wysiłku w związek, w który są zaangażowani.

Narratorzy zaangażowani w głębszą relację deklarują, że ich związki partnerskie/małżeńskie dają im satysfakcje i szczęście. Świadczy to o tym, że jednostki pochodzące z rodziny niepełnej nie są skazane na „koleje losu” i mimo braku wzorców w rodzinie pochodzenia mogą stworzyć pełną, kochającą się rodzinę.

Opisy relacji i rodzin narratorów mogą wskazywać na to, że relacje oparte są na bezpiecznym stylu przywiązania. Partnerzy życiowi narratorów są osobami uzupełniającymi utracone z rodziny pochodzenia poczucie bezpieczeństwa.

Brak ojca w rodzinie może przyczynić się do trudności w prawidłowym formowaniu się wizji pełnowartościowej rodziny, a matka niezależnie od chęci i podejmowanych działań nie jest w stanie owego braku męskiego wzorca zrekompensować (Lulek 2012, s. 193). Narratorzy w swoich historiach mniej lub bardziej akcentują to, że odczuwali brak nieobecnego wzorca płciowego. Bez wątplenia świadczy to o tym, że pewne uwarunkowania rozwojowe jednostki leżą u założeń i realizowanych funkcji przez pełną rodzinę. Jedna z narratorek porusza istotny poznawczo aspekt nawiązujący do tego, że wzorzec osoby w życiu dziecka jest niezmiernie ważny. Dziecko w dorosłości może szukać zastępczego odpowiednika tego wzorca, najczęściej w relacjach, w jakie się angażuje. Wspomniana narratorka mówi następująco: **„A więc po co jest ten tata? Tak naprawdę tego mechanizmu nigdy nie umiałam zrozumieć tak do końca, bo wychowałam się tak naprawdę bez ojca. Dzisiaj mogę z perspektywy czasu powiedzieć, że ten ojciec był znaczący, że był potrzebny. Ale w nastoletnim życiu uważałam, że tak naprawdę ten tata nie jest potrzebny skoro jest mama. Dzisiaj z perspektywy czasu, mając pełną rodzinę, widząc jak się moje dzieci wychowują, to wiem, że dużo, dużo można stracić nie mając ojca. Oczywiście można tutaj powiedzieć, że lepiej nie mieć ojca, jak mieć jakiegoś byle jakiego. Natomiast brak ojca powoduje to, że pewne jakieś potrzeby dziecka w późniejszym czasie są zastąpione w inny sposób. Ja myślę, że mój mąż też po części tę pustkę zastąpił (N.8.)”**.

Zatem istotnym aspektem, jaki wyłania się z badań jest to, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych mimo odczuwalnego żalu do nieobecnego rodzica, akcentują nieodzownie jego brak.

Ostatni obszar, nad którym skupiono rozważania empiryczne w prezentowanej pracy dotyczy kwestii związanej z **osobami znaczącymi w procesie kształtowania tożsamości i systemu wartości dorosłych dzieci z rodzin niepełnych. Co więcej, starano się poznać subiektywny punkt widzenia narratorów o niepełności rodziny.**

Wyniki badań własnych pokazują, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych

niezależnie od formy zaangażowania uczuciowego stawiają rodzinę w najwyższej kategorii wartości życiowych. Do wartości – oprócz rodziny – najczęściej wyróżnianych przez badanych można zaliczyć: poczucie bezpieczeństwa, uczciwość, szczerść, niezależność, przyzwoitość, szacunek, miłość, rozmowa, relacje, wierność, uczciwość i lojalność. Orientacje aksjologiczne narratorów wpisane są w ich tożsamość, a doświadczenia kształtują system wartości. Wartości pomagają im nie tylko rozumieć świat, ale również egzystować według przyjętych zasad. Pozostałe wartości, jakie zaakcentowali badani w dużej mierze podyktowane są doświadczeniami z rodziny pochodzenia i indywidualnymi potrzebami, które nie zostały zaspokojone w okresie dzieciństwa.

Wielu narratorów w swoich historiach zaakcentowało, że sytuacje występujące w rodzinie pochodzenia – czasem nawet rażąco – zaburzyły ich poczucie bezpieczeństwa. Tę potrzebę należy rozumieć wielowymiarowo, ponieważ dotyka wielu sfer codzienności i tego, co dla człowieka jest ważne. Toteż do tożsamych, istotnych aspektów życiowych, o których wspominają narratorzy, można zakwalifikować stabilizację życiową (materialną, rodzinną i relacyjną). Dla innych z kolei znaczącymi wartościami są praca, samodzielność, wykształcenie, autodeterminacja, konsekwencja i samorealizacja. Te komponenty prowadzą do niezależności, a pomiędzy niezależnością a poczuciem bezpieczeństwa można postawić znak równości. Trzeba również zaznaczyć, że wartości życiowe wyznawane przez narratorów są również tymi normami i przekonaniem, które chcą przekazać swoim dzieciom.

Trzeba również podkreślić, że obserwacja rodzica w monoparentalności i konieczność radzenia sobie z wieloma trudnościami życia codziennego w pojedynkę ukształtowało w wielu narratorach poczucie niezależności.

Historie narracyjne pokazują, że dorosłe dzieci z rodzin niepełnych pogodzili się z rozwodem rodziców. Dorosłe dzieci z rodzin niepełnych wspominają, że pochodzenie rodzinne ukształtowało w nich poczucie wyobcowania, inności, odrębności, a nawet zniekształconego poznawczo przekonania o marginalizacji w środowiskach społecznych. Niemniej niektórzy narratorzy wskazywali, że odczuwali zazdrość o to, że ich rówieśnicy mają rodzinę pełną.

Dorosłe dzieci z rodzin niepełnych spotykały się ze zjawiskiem stygmatyzacji ze strony społeczeństwa. Oznacza to, że w przestrzeni społecznej wciąż szufladkuje się osoby pochodzące z rodzin niepełnych. Niezależnie od tego, jak bardzo nasilone były

trudności w dzieciństwie narratorów, to nie żywią oni przekonania, że niepełność rodziny drastycznie wpłynęła na ich funkcjonowanie w dorosłości.

Autorytety są potrzebne w życiu każdego człowieka. Osoby, z którymi zostaje uruchomiony proces identyfikacji, warunkuje rozwój osobowościowy, społeczny i relacyjny. Wielu narratorów podkreśla, że rodzic samotnie wychowujący jest jednostką w ich życiu, której wiele zawdzięczają. A niektórzy akcentują, że są dla nich niekwestionowanym wzorem do naśladowania. To świadczy o zażyłości i więzi. Innymi znaczącymi osobami, o których wspominają narratorzy, są dziadkowie. Dziadkowie nie tylko są odpowiedzialni za przekazywanie tradycji rodzinnych, ale mają niebagatelny wpływ na kształtowanie społeczne swoich wnuków. Część narratorów wspomina, że dziadkowie aktywnie uczestniczyli w okresie dzieciństwa i pomagali w obowiązkach samotnym rodzicom. Inni zaś badani mężczyźni autorytet widzieli w wujkach, a w dorosłości nawet w teściu.

PODSUMOWANIE

Interpretacja treści narracyjnych prowadzi do wniosku, że pojęcie rodziny w perspektywie dorosłych dzieci z rodzin niepełnych ma głębszy sens niż sama definicja określająca strukturę tej komórki społecznej. Analiza biografii pokazuje, że niezależnie od pochodzenia rodzinnego, kwestia istoty i znaczenie rodziny pozostaje niezmienna. Rodzina była, jest i będzie dla człowieka życiowym celem i najważniejszą wartością. Stopień szkodliwości skutków rozbicia rodziny na skutek rozwodu lub osierocenia zdeterminowany jest indywidualnymi przeżyciami. Negatywne wzorce zachowań przyczyniły się do tego, że badani dorośli z rodzin niepełnych nie chcą powielać błędów, jakie zaobserwowali w dzieciństwie. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że wspomniane błędy stanowią pewnego rodzaju lekcję na przyszłość. Narratorów ukształtowała nie tyle sama niepełność rodziny, a wszelkie trudności, jakim było im dane stawić czoła. Można zatem stwierdzić, że niepełność rodziny jest zagadnieniem szerokim, który należy postrzegać przez pryzmat konkretnych problemów rodzinnych i doświadczeń członków rodziny.

Dla narratorów znaczącą kwestią w życiu, jak i rodzinie jest poczucie bezpieczeństwa i stabilizacja. Te wartości zostały w rodzinie pochodzenia badanych zaburzone. Dlatego dorosłe dzieci z rodzin niepełnych konsekwentnie dążą do niepowielenia sytuacji ryzykownych mogących zdestabilizować istotne potrzeby

egzystencjalne.

Należy dodać, że w biografjach uwidacznia się zasadnicza konkluzja dotycząca strategii radzenia sobie w różnych sytuacjach życiowych. Sposób radzenia sobie z problemami i kryzysem zależy jest od indywidualnych predyspozycji osobowościowych i prężności psychicznej. Równocześnie oddziaływania w rodzinie mają szczególny wpływ na kształtowanie się człowieka niemal na wszystkich etapach jego rozwoju.

Konkludując, wyniki badań własnych pokazują, że dla dorosłych dzieci z rodzin niepełnych rodzina stanowi najważniejszą wartość życiową i najlepiej jakby była oparta na instytucji małżeństwa. W biografjach bardzo mocno uwidacznia się aspekt poczucia bezpieczeństwa, którego brak z rodziny pochodzenia badani kompensują mniej lub bardziej w życiu dorosłym. Poczucie bezpieczeństwa koresponduje z finansami, zaradnością życiową, niezależnością i stabilizacją. Ponadto kluczowe znaczenie dla narratorów ma sfera relacyjna. Nawiązuje ona do miłości, więzi między członkami rodziny, poczucia wspólnoty, rozmowy, pomocy i wsparcia¹.

REKOMENDACJE DLA PRAKTYKI PEDAGOGICZNEJ

Mogłoby się wydawać, że w kwestii zagadnień związanych z rodziną powiedziano już wszystko. Natomiast zmieniające się pokolenia w pluralistycznym świecie czynią problematykę rodzinną ciągle aktualną. Badania nawiązujące do pedagogiki rodziny, które przeprowadzano kilkadziesiąt, kilkanaście, a nawet kilka lat temu wymagają bieżącego uaktualnienia. Dlatego tak ważne jest, aby poznanie naukowe poświęcać zagadnieniom, które są istotne nie tylko społecznie, ale również jednostkowo.

Problematyka związana z oddziaływaniami środowiska rodzinnego na rozwój i funkcjonowanie w dorosłości jest wieloaspektowa i łączy nie jedną dziedzinę nauki. Przedstawiona analiza badawcza w rozprawie doktorskiej ma charakter uzupełniający i otwarty. Zakres poruszonej problematyki wzbogaca dotychczasową wiedzę o dorosłych dzieciach z rodzin niepełnych. Jednakże zasadne by było zwrócić szczególną uwagę na problematykę osierocenia, gdyż wiele uwagi poświęca się dorosłym dzieciom rozwiedzionych rodziców, a mniej jest aktualnych badań psychologicznych i pedagogicznych nad sierotami/pólsierotami.

---

¹ Na podstawie wyników badań własnych stworzono piramidę istoty i znaczenia rodziny według dorosłych dzieci z rodzin niepełnych.

Kolejną kwestią godną zaakcentowania w ramach rekomendacji dla praktyki pedagogicznej jest pogłębienie zainteresowania naukowego względem rodzin niepełnych czasowo. Biorąc pod uwagę istotność i aktualność problematyki zarobkowej i eurosieroctwa, to należałoby zaktualizować dotychczasowe fragmenty wiedzy

o rodzinach, w których jeden lub oboje rodziców podejmuje pracę zarobkową za granicą (np. kierowcy samochodów ciężarowych (TIR-a), marynarze, żołnierze misji zagranicznych). Podjęcie wspomnianej problematyki pozwoli poszerzyć warianty rozwiązywania problemów typowych dla rodzin niepełnych czasowo.

Zważając na istotność rodziny jako problemu społecznego, to znaczącym dla praktyki pedagogicznej byłyby bieżące rozpoznawanie potrzeb rodzin monoparentalnych. Warto zwrócić uwagę na aspekt przeciwdziałania ubóstwie, które obejmowałyby wzmożone niż dotychczas działania tj. udzielenie wsparcia finansowego, aktywizacji społecznej i zawodowej rodziców. Niemniej rekomenduje poszerzyć strategię wsparcia emocjonalnego i instrumentalnego względem dzieci z rodzin niepełnych.

BIBLIOGRAFIA

- Adamski, F. (1984). Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie, wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adamski, F. (2002). Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Babbie, E. (2024). Badania społeczne w praktyce. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bakiera, L. (2016). Rodzice – dzieci, dziadkowie – wnuki: relacje wychowawcze w rodzinie. *Katecheta*, 1, s. 105-113.
- Basiaga, J. (2014). Problematyka sieroctwa w publikacjach medialnych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 5, s. 11-20.
- Beisert, M. (2000). *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Błasiak, A. (2010). Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Błażek, M., Lewandowska-Walter, A. (2017). *Rozwód jako proces. Perspektywa*

- dorosłych i dzieci. Warszawa: Difin.
- Boczkowski, A. (2018). Badania ilościowe i jakościowe w socjologii. Między separacją epistemologiczną a praktyczną komplementarnością. *Roczniki Nauk Społecznych*, 10(4), s. 63-80.
- Chojnacka, K. (2016). Dzieci rozwiedzionych rodziców. *Remedium*, 3, s. 24-25.
- Ciosek, M. (2011). Sekretne świat rodziny z problemem alkoholowym. *Studia Gdańskie. Wizja i rzeczywistość*, 8, s. 270-282.
- Conway, J. (2010). Dorosłe dzieci prawnie lub emocjonalnie rozwiedzionych rodziców. Jak uwolnić się od bolesnej przeszłości. Warszawa: Logos.
- Cudak, H. (1999). Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowywaniu małego dziecka. Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Cudak, H. (2012). Zaburzenie struktury rodziny jako konsekwencja makrospołecznych uwarunkowań. *Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy*, 2(4), s. 7-17.
- Cudak, S. (2012). Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie dla prawidłowego funkcjonowania dzieci. *Pedagogika Rodziny*, 2(4), s. 31.
- Cudak, S. (2017). Więzy emocjonalne jako paradygmat funkcjonowania dzieci w rodzinie. W: A. Przygoda (red.), *Wybrane problemy współczesnej rodziny*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Cywińska, M. (2021). Dziecko w sytuacji rozwodu rodziców. *Roczniki Pedagogiczne*, 13(49), s. 91-103.
- Dacka, M. (2021). Śmierć jako wydarzenie trudne w życiu dziecka. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia*, 34(3), s. 181-198.
- Forward, S. (2006). *Toksyczni rodzice*. Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & CO Agencja Wydawnicza.
- Gasik, J.M. (2019). Choroba przewlekła, śmierć i żałoba w rodzinie w perspektywie dziecka i innych członków rodziny. W: B. Szurowska (red.), *Rodzina w sytuacji trudnej: zdążyć z pomocą. Cz. 1*. Warszawa: Difin.
- Jarosz, M. (2008). Wstęp. Obszary wykluczenia w Polsce. W: M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Jaspers, K. (1993). *Autobiografia filozoficzna* (tłum., S. Tyrowicz). Toruń: Wydawnictwo Comer.

- Juszczuk, S. (2013). *Badania jakościowe w naukach społecznych. Szkice metodologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kaja, B.M., Wróblewska A.W. (2013). *Psychospołeczne funkcjonowanie dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*. W: B.M. Kaja (red.), *Małżeństwo. Rodzina. Rozwód*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kardasz, Z., Dutka, D. (2019). *Doświadczenia rozvodu rodziców w dzieciństwie a style przywiązania w związkach intymnych młodych dorosłych*, *Studia Psychologica*, 12, s. 259-273.
- Kawula, S., Brągiel, J., Janke, A.W. (2007). *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kawula, S., Brągiel, J., Janke, A.W. (2014). *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kądziołka, W. (2020). „Samotne matki, samotni ojcowie” – samotne rodzicielstwo we współczesnej rodzinie. W: J. Zimny (red.), *Rodzina Naturalna, Duchowa, Społeczna*. Wrocław: AWL.
- Kołodziej-Zaleska, A. (2019). *Życie po rozwodzie. Zróżnicowany proces adaptacji*. Warszawa: Difin.
- Korlak-Łukasiewicz, A. (2014). *Dziecko wobec śmierci*. W: M. Cywińska (red.), *Problemy współczesnego dziecka: wybrane aspekty*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kornecka, I., Prentka, M. (2014), *Motywacja do nauki oraz wywiązywanie się z obowiązku szkolnego dziecka z rodziny z problemem alkoholowym*. W: G. Szabelska, G. Tarasenko (red.), *Rodzina współczesna. Portret interdyscyplinarny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy.
- Kowalski, M., Gawęł, A. (2007). *Zdrowie. Wartość. Edukacja*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kowaluk-Romanek, M., Bednarz-Grzybek, R. (2012). *Dziecko w matni rozvodu rodziców*. *Roczniki pedagogiczne*, 4(40), s. 73-92.
- Koźuchowska, M. (2017). *Sytuacja dziecka a rozwód rodziców*. *Remedium*, 3, s. 16-17.
- Krakowiak, P. (2022). *Wokół straty i żałoby. Jak sobie poradzić? Jak pomóc innym?* Toruń – Gdańsk: Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”.
- Kromolicka, B. (2012). *Kondycja współczesnego rodzicielstwa – wybrane aspekty*. *Opuscula Sociologica*, 2, s. 97-106.

- Kromolicka, B. (2022). Niestandardowe formy wsparcia rodziny dysfunkcyjnej. *Roczniki Pedagogiczne*, 14(50), 4, s. 65-72.
- Kupisiewicz, M. (2013). *Słownik pedagogiki specjalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lachowska, B. (1998). *Dzieci osób owdowiałych*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Lulek, B. (2012). Samotne macierzyństwo w spirali pomocy i społecznego wsparcia. Stan i perspektywy. *Pedagogika Rodziny*, 2(4), s. 189-210.
- Łobocki, M. (2005). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łobocki, M. (2009). *Teoria wychowania w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łobocki, M. (2010). *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marmola, M., Wańczyk-Welc, A. (2017). Obraz dziecka u rodziców pochodzących z rodzin rozbitych i niepełnych. *Wychowanie w Rodzinie*, 15(1), s. 117–132.
- Młyński, J. (2012). Rodzina pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa (Familiaris consortio, nr 42). *Gdańsk-Oliwa: Gdańskie Seminarium Duchowe. Studia Gdańskie*, 30, s. 141–160.
- Nowak, B.M (2012). *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowak, S. (2012). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowak-Dziemianowicz, M. (2008). Podmiot w narracjach. Narracja, autobiografia, tożsamość. *Forum Oświatowe*, 20, s. 181–194.
- Nowak-Dziemianowicz, M. (2018). Jednostka i wspólnota wobec pytania o wartości. Tradycje, możliwości, zmiany. W: M. Czerepaniak-Walczak, J. Madalińska-Michalak, B. Śliwerski (red.), *Ku życiu wartościowemu. Idee - Koncepcje - Praktyki. Idee-Koncepcje. Tom 1*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Paprzycka, E., Post, B. (2023). Projektowanie procesu badawczego – możliwości oraz ograniczenia jakościowych i ilościowych strategii badań. W: E. Paprzycka, B. Post (red.), *Nowe zjawiska społeczne i sposoby ich badania: przykłady z praktyki*

- badań. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Pilch, T., Bauman, T. (2001). *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Płeczkan, K. (2012). Aksjologiczne i społeczne aspekty przemiany we współczesnej rodzinie. *Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy*, 2(4), s. 109–116.
- Prorok, L. (2021). *Polityka rodzinna w Polsce. Lata 1918-2020*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Przybysz, A. (2023). Rozwód w rodzinie – konsekwencje dla funkcjonowania społecznego i emocjonalnego dorosłych dzieci. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 2, s. 35-54.
- Przygoda, A. (2012). Dziadkowie w procesie socjalizacji wnuków. *Pedagogika Rodziny*, 2(4), s. 41-48.
- Pytka, L. (2008). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Radecka, K. (2007). Sierota – ten, kto nie ma nic i nikogo. *Edukacja i Dialog*, 5, s. 64-69.
- Rubacha, K. (2008). *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Sobolewska-Popko, A. (2014). *Samotne rodzicielstwo – wybór czy konieczność? Rola i zadania instytucji pomocy społecznej na rzecz rodzin niepełnych*. W: J. Szymanowska (red.), *Wyzwania współczesnego dzieciństwa i rodzicielstwa. Praca socjalna w perspektywie działań wychowawczych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Stępień, K.O. (2011). „Kiedy miłość się kończy...” – wpływ rozvodu na funkcjonowanie rodziny i jego konsekwencje dla dzieci. W: M. Howorus-Czajka, K. Kaczor, A. Wierucka (red.), *Rodzina w świecie współczesnym*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Szewczuk, K. (2010). *Struktura rodziny a proces wychowania dzieci i młodzieży w rodzinie*. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Sznajder, D. (2016). Wpływ relacji z osobami znaczącymi na emocjonalność dziecka osieroconego. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 9, s. 35-42.
- Szymanowska, J. (2015). „Nasz dom już nie jest taki sam” – poczucie osamotnienia

- w rodzinie osieroconej. *Studia nad Rodziną UKSW*, 19(2[37]), s. 271-288.
- Szyska, M. (2018). Małżeństwo, rodzina, ojcostwo – tendencje przemian. *Roczniki Nauk Społecznych*, 10(46), s. 7-27.
- Śniegulska, A. (2017). Wokół problematyki ról rodzicielskich. W: B. Szluz (red.), *Obraz współczesnej rodziny*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Tuszyńska-Bogucka, W., Chwiejczak, M., Bogucki, J. (2013). Czy istnieje „syndrom rozwodowy” u młodych dorosłych z rodzin rozwiedzionych? Badania intymności, asertywności i potrzeby aprobaty społecznej u dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców. *Społeczeństwo i Rodzina*, 35, s. 37-48.
- Urbanek, A., Zbrozczyk, D., Grubicka, J. (2021). *Patologie społeczne. Wymiar personalny i strukturalny*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku.
- Wałęcka-Matyja, K. (2014). *Role i funkcje rodziny*. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Węgrzyn-Białogłowicz, K. (2014). *Samotne rodzicielstwo wobec zadań rozwojowych w ciągu życia*. W: J. Brągiel, B. Górnicka (red.), *Rodzicielstwo w sytuacji dezorganizacji rodziny i możliwości wspomagania rodziców*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Wyduba, E. (2002). *Codziennosc doświadczeń macierzyńskich matek samotnie wychowujących swoje dzieci*. W: A. Radziewicz-Winnicki (red.), *Edukacja a życie codzienne*. T. 2. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zieliński, J. (2012). *Metodologia pracy naukowej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Żelichowska, J. (2017). *Niepełność rodziny - sytuacja zagrażająca wykluczeniem społecznym*. W: A. Przygoda (red.), *Wybrane problemy współczesnej rodziny*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Żurek, A. (2024). *Przyszłość instytucji małżeństwa w opiniach małżonków z długim stażem małżeńskim*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 86(2), s. 299-315.